हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज़पुस्तकमालायाः

५४

काव्यविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

पर्वतीय—विद्वद्वर—श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता—

अलङ्कारमुक्तावली ।

नेपालदेशीय-
पण्डित श्रीविष्णुप्रसादभण्डारिणा
संशोधिता ।

काश्यां—
चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाप्रकाशक-श्रीयुतहरिदासगुप्तात्मज-
श्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन स्वकीये 'विद्याविलास'
नाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१९८४

KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHMALA)

54.

(*Kavya Section No. 7*)

ALANKAR MUKTAVALI

BY

PARVATIYA SRI VISVESVARA PANDEYA

Edited by

Vishnu Prasad Bhandari of Nepal.

Printed Published & Sold By

JAI KRISHNA DAS-HARI DAS GUPTA,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir,

Benares City (India)

1927.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

भूमिका ।

इयमलङ्कारमुक्तावली कूर्माचलदेशीय-पाण्डेयकुलतिलकविद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वरशर्मणः कृतिः । एतदीयेतिवृत्तं पूर्वं मुद्रिताया अदसीयार्यासप्तशत्या भूमिकातोऽवगन्तव्यमितिहासरसिकैः सहृदयैः । प्रबन्धोऽयमुक्तकविना अलङ्कारकौस्तुभनामकं विस्तृतमलङ्कारविषयकं ग्रन्थरत्नं निर्माय पश्चान्निर्मित इति ग्रन्थकर्त्रा आरम्भ एव "नानापक्षविभावन" इतिपद्येन स्वयमेव प्रतिपादितम् ।

ग्रन्थकर्त्रा अलङ्कारकौस्तुभस्था एव कारिका अत्र स्वल्पविवृतिसहिताः कृत्वा सन्निवेशिताः । उदाहरणपद्यानि तु प्रायो नूतनानि सन्निवेशितानीति विशेषः । अलङ्कारकौस्तुभमभ्यसितुमिच्छतां सुतरामुपयोगीदं प्रबन्धरत्नं मुमुद्रयिषुणा नैकविधामुद्रितचरग्रन्थरत्नमुद्रणप्रवणेन श्रेष्ठिहरिदासतनूजेन श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन शोधनकृते प्रार्थितोऽहं प्रावर्तिष्येतच्छोधनाय ।

आदर्शपुस्तकं तु अलवरस्थराजमान्यश्रीयुत-पण्डितचन्द्रदत्तशास्त्रिणः सकाशादानाय्य तेनैव दत्तं शुद्धप्रायमेकमेव । विषयानुक्रमणिकोदाहरणपद्यानुक्रमणिकादानेन अभ्याससौकर्याय कारिकाणां पृथक्सन्निवेशेन च परिष्कृत्य सपरिश्रमं संशोधितेऽप्यत्र मानुष्यकनान्तरीयकदोषजातानि स्खलितानि मर्षयिष्यन्ति ग्रन्थतत्त्वमात्रजिज्ञासाग्रहिला धीरवरा इति—

प्रार्थयते—

१९८४ वैशाखकृष्णे ८ तिथौ चन्द्रवासरे ।	विनीतो विदुषां विधेयो नेपालाभिजनो विष्णुप्रसाद भण्डारी ।

अलङ्कारमुक्तावल्याः

कारिकाः ।

सन्मूलप्रकृतिः प्रकाशितशतानन्दो दधानः क्षमां
कृष्णं वापि सुमन्तुनैकगुरुताशाली नयन्पूज्यताम् ।
सद्वृत्तिं दधदात्मभूतनयतामारुन्धते यस्य ता-
माचार्यः प्रथमो गिरां विजयते विद्वान्स लक्ष्मीधरः ॥ १ ॥
नानापक्षविभावनकुतुकमलङ्कारकौस्तुभं कृत्वा ।
सुखबोधाय शिशूनां क्रियते मुक्तावली तेषाम् ॥ २ ॥
तत्रैकवाक्यवाच्यं सादृश्यं भिन्नयोरुपमा ॥
वाचकधर्मसमत्वप्रतियोग्यनुयोगिनां ग्रहे पूर्णा ॥ १ ॥
श्रौत्यार्थी सा द्विविधा वृत्तौ वाक्ये च तद्धिते तद्वत् ॥
स्यादिवपदादियोगे वतौ तदर्थेऽपि सा श्रौती ॥ २ ॥
तुल्यादिकपदयोगे वतौ तदर्थेऽपि चार्थी सा ॥
अन्यतमस्य चतुर्णां विरहे लुप्तां वदन्त्याप्ताः ॥ ३ ॥
धर्मोपमानवाचकमध्येऽन्यतमस्य लुप्तत्वे ॥
धर्माञ्जकयोरञ्जकसमयोः समधर्मयोः समान्येषाम् ॥ ४ ॥
धर्मविलुप्श्रौत्यार्थी वाक्ये वृत्तौ च तद्धिते त्वार्थी ॥
वाक्यसमासोभयगोपमानलोपे न वाक्यगाञ्जकलुक् ॥ ५ ॥
वृत्तौ कर्माधारक्याचि क्याङि स्यात् द्विधा णमुलि ॥
धर्मद्योतकलुप् क्विप्समासयोः क्यचि समाञ्जकलुप् ॥ ६ ॥
धर्मोपमानलुप्ता वृत्तौ वाक्ये समान्यलुप् वृत्तौ ॥
मालोपमेयमुक्ताप्येकास्मिंश्चेद्बहूपमानसम्बन्धः ॥ ७ ॥
सामान्यधर्मभेदाभेदाभ्यां सापि च द्वेधा ॥
पूर्वोपमोपमेयं यद्युपमानं परोपमायां स्यात् ॥ ८ ॥

रशनोपमेयमुक्ता द्वैविध्यं प्राग्वदेवास्याः ॥
यत्रैकावच्छिन्ने स्तामुपमानोपमेयत्वे ॥ ९ ॥
अन्यसदृशं निषेद्धुं तमनन्वयसंज्ञमाचख्युः ॥
उपमायां पूर्वस्यां प्रतियोग्यनुयोगिनौ यौ तु ॥ १० ॥
तौ विपरीतौ परतश्चेदुपमेयोपमा त्वेषा ॥
सम्भाव्यते सह यदा साम्यप्रतियोगिना तदुपमेयम् ॥११॥
तामुत्प्रेक्षामाहुर्भिन्नं हेत्वादिविषयत्वात् ॥
प्रकृते तदन्यविषया सादृश्यज्ञानजन्या या ॥ १२ ॥
बुद्धिर्निश्चयभिन्ना तामाचख्युः ससन्देहाम् ॥
उक्ते विशेषधर्मे प्रकृतस्य भवेदनुक्ते च ॥ १३ ॥
तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र ॥
आरोप्याः शाब्दाश्चेत्कथयन्ति समस्तवस्तुविषयं तत् ॥१४॥
एकदेशविवर्त्ति तच्छ्रौतार्थत्वे तु साङ्गं द्वे ॥
निरवयवं तु तदुक्तं यद्येकारोपसाधकं नान्यत् ॥ १५ ॥
मालारूपकमुक्तं त्वेकस्मिन्भूयसां यदारोपः ॥
अन्यारोपाभावप्रयोजकस्य त्वभावस्य ॥ १६ ॥
प्रतियोगी परकीयारोपो यस्तत्परम्परितम् ॥
तच्च श्लेषभिदाभ्यामारोपनिमित्तशब्दस्य ॥ १७ ॥
प्रकृते निषिध्य भिन्नात्मतया प्रोक्तात्रपह्नुतिः कथिता ॥
उभयविशेष्यान्वितयोरेकेन प्रोक्तिरर्थयोः श्लेषः ॥ १८ ॥
यत्र प्रकारवाचकपदमात्रं व्यञ्जनाच्यसामान्यम् ॥
तच्छक्तेरप्रकृतार्थोक्तिः सोक्ता समासोक्तिः ॥ १९ ॥
उपमापर्यवसन्नो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्वयानर्हः ॥
यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना सोक्ता ॥२०॥
अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतिप्रतिपत्तिरेतया यत्र ॥
कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्यगीः समे तस्य ॥ २१ ॥

अप्रकृतेन निगीर्णे साध्यवसानाश्रयात्प्रकृते ॥
प्रकृतस्याप्याधिकत्वे यद्येवं स्यात्तथापत्तौ ॥ २२ ॥
स्याज्जन्यजनकपौर्वापर्यत्यागश्च सा त्वतिशयोक्तिः ॥
सादृश्यपर्यवसिते यस्मिन्वाक्यद्वये धर्मः ॥ २३ ॥
एकोऽपि द्विरुपात्तस्तां प्रतिवस्तूपमामाहुः ॥
साधारणस्य साम्यप्रतियोग्यनुयोगिनोर्यत्र ॥ २४ ॥
निर्देशः स्यात् विम्बप्रतिविम्बतया स दृष्टान्तः ॥
प्रकृताप्रकृतानां यद्येकान्वयितास्ति दीपकं तत्स्यात् ॥२५॥
यत्रैकमेव कारकमन्वयमेति क्रियासु बह्वीषु ॥
माला तु पूर्वपूर्वे (१)विधान्तरेणोत्तरान्वयिनि ॥ २६ ॥
प्रकृतानां तादृक्के भिन्नानां वापि तुल्ययोगित्वम् ॥
उभयोः साम्यप्रोक्तौ विशेष उपमेयगो व्यतिरेकः ॥२७॥
हानिप्रकर्षहेत्वोरुक्तौ त्रेधा च तदनुक्तौ ॥
शब्दार्थाक्षेपोत्थे साम्ये श्लेषे च दिग्युगमितः सः ॥२८॥
इष्टस्याप्यभिधातुं योऽर्थस्य विशेषबोधाय ॥
स्वयमेव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः ॥२९॥
हेतुं विनापि कार्यं यत्रोक्तं स्याद्विभावना सा तु ॥
हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः ॥ ३० ॥
निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासङ्ख्यम् ॥
यदि सामान्यविशेषौ समर्थयेते विशेषसामान्ये ॥ ३१ ॥
साधर्म्याद्वैधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः ॥
अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः ॥ ३२ ॥
स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥
यो वस्तुनः स्वभावस्तस्य निरुक्तिः स्वभावोक्तिः ॥ ३३ ॥
व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्यवसानेऽस्तुतिस्तुत्योः ॥
सहसमभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते धर्मे ॥ ३४ ॥

---

(१) विध्यन्तरेणेति पाठोऽलङ्कारकौस्तुभे ।

यत्रान्येन विनान्योऽसाधुः (१)साधुर्विनोक्तिः सा ॥
सदृशासदृशैरर्थैरर्थानां विनिमयस्तु परिवृत्तिः ॥ ३५ ॥
भाविकमध्यक्षं स्यात्प्रध्वंसप्रागभावानाम् ॥
वाक्यपदार्थत्वाभ्यां हेतूक्तिः काव्यलिङ्गं स्यात् ॥ ३६ ॥
पर्यायोक्तं कथितं वाच्यस्यैवान्यभङ्ग्योक्तिः ॥
वस्तुप्रचय उदात्तं महतामङ्गत्ववचनं च ॥ ३७ ॥
एकस्मिन् सति हेतौ हेत्वन्तरगीः समुच्चयः प्रोक्तः ॥
सदसत्सदसद्योगे गुणक्रियायौगपद्येऽन्यः ॥ ३८ ॥
एकमनेकमनेकैकस्मिन् (२)क्रमशोऽस्ति चेत्स पर्यायः ॥
अनुमानं व्याप्यबलाद्व्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा या ॥ ३९ ॥
साभिप्रायविशेषणविन्यासे परिकरः प्रोक्तः ॥
व्याजोक्तिर्विशदीभवदर्थस्यापह्नुतिमिषतः ॥ ४० ॥
पृष्टमपृष्टं प्रोक्तं यद्व्यङ्ग्यं वापि वाच्यं वा ॥
फलतीतरव्यपोहं परिसङ्ख्या सा तु सङ्ख्याता ॥ ४१ ॥
(३)कारणमाला प्रोक्ता पूर्वं पूर्वं यथोत्तरं हेतौ ॥
अन्योन्यं वस्तूनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ॥ ४२ ॥
उत्तरमात्रात्प्रश्नोन्नयने स्यादुत्तरं नाम ॥
प्रश्ने लोकाविदितोत्तरस्य तच्चासकृत्प्रोक्तौ ॥ ४३ ॥
प्रतिभातिशयाज्ज्ञातो यद्याकारेङ्गितादर्थः ॥
विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्ममित्युक्तम् ॥ ४४ ॥
सारस्तु पूर्वपूर्वादुत्कर्षिण्युत्तरोत्तरे प्रोक्ते ॥
हेतुव्यधिकरणं चेत्कार्यं स्यात्सा त्वसङ्गतिः प्रोक्ता ॥ ४५ ॥
भवति समाधिः सुकरे हेत्वन्तरसमवधानतः कार्ये ॥
अन्योन्यसङ्गमाद्यौ सम्बध्येते समं तत्स्यात् ॥ ४६ ॥

(१) सन्वेति पाठः अलंकौ० ।
(२) अलङ्कारकौस्तुभे क्रमतोऽस्तीति पाठः ।
(३) कारणमाला पूर्वं पूर्वं कार्यं इति पा० अलं० का० ।

सम्बन्धानुपपत्ताविष्टार्थानाप्त्यनिष्टसम्प्राप्ता ॥
जन्यजनकोभयगुणक्रियाविरोधे च विषमः स्यात् ॥४७॥
आधारस्याधेयादाधेयस्यापि वाधारात् ॥
यद्वर्ण्यते महत्त्वं तत्कथयन्त्यधिकमधिकज्ञाः ॥ ४८ ॥
आत्मापकारजनकप्रत्यपकारासमर्थेन ॥
तत्सम्बन्ध्यपकारे प्राज्ञतमैः प्रत्यनीकमित्युक्तम् ॥ ४९ ॥
सहजनिमित्तजधर्मात्सदृशान्येन वस्तुना वस्तु ॥
अपिधीयते यदेतन्मीलितमाहुर्विशेषज्ञाः ॥ ५० ॥
प्रथमं विशेषणं (१)चेद्विशेष्यमग्रे भवत्यसकृत् ॥
विरहप्रतियोगी वा तद्वानेकावलिः(२) सोक्ता ॥ ५१ ॥
सदृशज्ञानोद्बोधितसंस्कारभवस्मृतिः(३) स्मरणम् ॥
तदभाववति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिमान् भवति ॥५२॥
उपमानानर्थक्यं प्रतीपमस्योपमेयत्वम् ॥
स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं तु सामान्यम् ॥ ५३ ॥
स्थितिराधाराभावे वृत्तिरनेकेषु युगपदेकस्य ॥
एककरणेन दुष्करकार्यान्तरासिद्धिरिति विशेषः ॥ ५४ ॥
परकीयगुणतिरोहितगुणस्य भानं तु तद्गुणः प्रोक्तः ॥
अन्यगुणासम्बन्धः प्रकृतस्यातद्गुणः प्रोक्तः ॥ ५५ ॥
कार्यान्तरहेतुतयान्येनाभिमताद्विरुद्धकार्यं चेत् ॥
क्रियते परेण तस्माद्व्याघातोऽयं समाख्यातः ॥ ५६ ॥
संसृष्टिस्तु परस्परमनपेक्ष(४)स्थितिरनेकस्य ॥
एकमपेक्ष्यान्यस्य प्रादुर्भावे तु सङ्करः प्रोक्तः ॥ ५७ ॥
साधकबाधकमानाभावाच्चैकस्य निर्णयाभावे ॥
एकपदाच्छब्दार्थालङ्कृत्योरवगतावन्यः ॥ ५८ ॥
रसभावतदाभासे रसवत्प्रेय ऊर्जस्वी ॥
भावशमे तु समाहितमुदयेऽन्योऽप्यस्य शबलत्वे ॥५९॥ इति ।

---

(१) यदिति पा० अलं० कौ० । (२) "ली" अलं कौ० ।
(३) 'भवा मतिः' अलं० कौ० । (४) 'अनपेक्ष्य' अलं० कौ ।

अलङ्कारमुक्तावलीस्थविषयाणामकारादिक्रमेण

अनुक्रमणिका।

इति ।

अथ श्रीविश्वेश्वरपण्डितरचिता

अलङ्कारमुक्तावली ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सन्मूलप्रकृतिः प्रकाशितशतानन्दो दधानः क्षमां
कृष्णं वापि सुमन्तुनैकगुरुताशाली नयन्पूज्यताम् ॥
सद्वृत्तिं दधदात्मभूतनयतामारुन्धते यस्य ता-
माचार्यः प्रथमो गिरां विजयते विद्वान्स लक्ष्मीधरः ॥ १ ॥

नानापक्षविभावनकुतुकमलङ्कारकौस्तुभं कृत्वा ।
सुखबोधाय शिशूनां क्रियते मुक्तावली तेषाम् ॥ २ ॥

तत्र प्रायेण सर्वालङ्काराणां गम्यसादृश्यपर्यवसायित्वेन प्राधान्यात्प्रथममुपमा व्याख्यायते ॥

तत्रैकवाक्यवाच्यं सादृश्यं भिन्नयोरुपमा ।

चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिवारणाय एकेत्यादि । तत्र वाक्यद्वयसत्त्वान्न दोषः । व्यङ्ग्योपमावारणाय वाच्येति । चन्द्र इव चन्द्र इत्यनन्वयवारणाय भिन्नयोरिति । सा चेयमुपमा द्विधा । पूर्णा लुप्ता च । तत्र ज्ञानसौकर्याय पूर्णां तावद्दर्शयति—

वाचकधर्मसमत्वप्रतियोग्यनुयोगिनां ग्रहे पूर्णा ॥ १ ॥

वाचकं सादृश्यार्थक इवादिशब्दः । धर्मो रमणीयत्वादिरुपमानिमित्तम् । सादृश्यप्रतियोगी उपमानम् । सादृश्यानुयोगी उपमेयम् । एषां चतुर्णां शब्दोपात्तत्वे पूर्णोपमा ।

यथा—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

वुपमेयम् इति चतुर्णां प्रयोगः। तस्या भेदानाह—

श्रौत्यार्थी सा द्विविधा वृत्तौ वाक्ये च तद्धिते तद्वत्।

वाक्ये समासे तद्धिते च प्रत्येकं श्रौती आर्थी च त्रिविधेति षड्विधा। कुत्र श्रौती कुत्र चार्थीति सौकर्यार्थमाह--

स्यादिवपदादियोगे वतौ तदर्थेऽपि सा श्रौती ॥ २ ॥

तुल्यादिकपदयोगे वतौ तदर्थेऽपि चार्थी सा।

इवादिनिपातानाम् इवार्थविहितस्य वतिप्रत्ययस्य प्रयोगे श्रौती। तुल्यादिपदानां तुल्यार्थविहितवतिप्रत्ययस्य च प्रयोगे त्वार्थी। तत्र वाक्ये श्रौती यथा "वागर्थाविव" इत्यादि। वागर्थावित्यस्य इवेन सह समासस्य अनित्यत्वादविवक्षितत्वात्।

तत्रार्थी यथा—

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशी-
मुक्ताभिः कृतरुचि सैकतं नदीनाम्॥
स्त्रीलोकः परिकलयाञ्चकार तुल्यं
पल्यङ्कैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः॥ (मा० स० ४ श्लो०)

अत्र वाचकोपमानोपमेयधर्माणां कस्यापि न समास इति वाक्यगत्वम्। तुल्यपदप्रयोगादार्थत्वम्।

समासे श्रौती यथा—

विद्विषद्बलनाशेन दृशां भूयस्तया तथा।
पुनरुक्त इवाभासि त्वमेव मम भूपते!॥

अत्र इवेन समासः। इवपदप्रयोगाच्छ्रौतत्वम्।

तत्रार्थी यथा--

सुकुमारतया तन्वि! मनोहरतया दृशोः।
सौरभाभ्युदयाच्च त्वं मालतीकुसुमोपमा॥

तद्धिते श्रौती यथा—

अलौकिकमहाल्हादो ब्रह्मास्वादसहोदरः।
भुज्यते भूमिगैरेव स्वर्गवत्तव विग्रहे॥

अत्र स्वर्ग इवेति सप्तम्यन्ताद्वतेरिति श्रौतत्वम्।

तत्रैवार्थी यथा—

अयं मदोदये हेतुर्धूनमुक्ताफलान्तरः।

इह कुम्भेन तुल्यमिति तुल्यार्थत्वम्। ननु व्यङ्ग्यरहितत्वमेव चित्रत्वम्। अत्रत्योदाहरणेषु च रसादिरूपं व्यङ्ग्यमस्त्येवेति कथमेषामर्थचित्रत्वमिति चेत्, मैवम्। तस्य सार्वत्रिकत्वादवर्जनीयसान्निधितया तदतिरिक्तव्यङ्ग्यविरहस्यैव चित्रत्वप्रयोजकत्वात्। वाच्यवैचित्र्यादेवात्र चमत्कारोदयात् ॥ इति षड्विधा पूर्णा ॥ धर्मश्च सर्वत्रोपमायामनुगामितया बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन श्लेषेणोपचारेण समासभेदेन च निर्दिश्यत इति षडेव प्रकाराः।

अनुगामितया यथा—

त्वया दत्तवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥

दुःखहेतुत्वमुभयानुगतम्। बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तु भिन्नयोरपि सारूप्यादेकत्वाध्यवसानम्।

यथा—

सुरक्ष्माभृत्सारं त्रिपुरहरधन्वच्छिन्नदयं
शिशुः क्षत्रोच्छेदप्रथितमपि जिग्ये भृगुपतिम्।
त्रिमूर्धप्रष्ठांश्च प्रधनभुवि नक्तश्चरभटान्
क्षणेन प्रामथ्नाज्जरठकरहाटानिव (१)करी ॥

अत्र करिरामयोरुपमायां त्रिशिरःप्रभृतीनां करहाटानां च भिन्नानामप्यैक्यमादाय तन्मथनकर्तृत्वरूपसामान्यधर्मनिष्पत्तिः ॥ वस्तुप्रतिवस्तुभावस्तु एकस्यैव द्विरुपादानम् (२)।

यथा—

व्यपवर्तत एष बालधीरः पृतनानिर्मथनात्त्वयोपहूतः।
स्तनयित्नुरवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥

(उत्त० अं० ५ श्लोक० ८)

अत्र सिंहशावलवयोरुपमायां बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः पृतनागजावल्योर्विशेष्यतया निर्मथनावमर्दशब्दाभ्यामेक एव धर्म उक्तः।

श्लेषेण यथा—

अतिपूजिततारेयं दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु!।
जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥

(१) 'करहाटः शिफा कन्द' इत्यमरः।

उपचारेण यथा—

अपस्थे यत्ताद्दग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्द्धारावाही नव इव चिरेणापिहि न मे
निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति॥ (उत्त०रा०अं०४श्लो०३)

अत्र मर्मकर्त्तनं मन्यौ गौणम् । समासभेदेन यथा—

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ (हर्ष० उ० १ श्लो०१४)

कुमुदवदुज्ज्वलेति कीर्तौ कुमुदेनोज्ज्वलेति च सेनायाम् ।

लुप्तामाह—

अन्यतमस्य चतुर्णां विरहे लुप्तां वदन्त्याप्ताः ॥ २ ॥

उपमानोपमेयवाचकधर्माणां मध्ये कस्यचिदप्रयोगे लुप्ता । सा च त्रिविधा । एकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे चेत्यर्थः ।

तद्भेदानाह—

धर्मोपमानवाचकमध्येऽन्यतमस्य लुप्तत्वे ।
धर्माङ्कयोरङ्कसमयोः समधर्मयोः समान्येषाम् ॥ ३॥

वाचकलोपे धर्मलोपे उपमानलोपे चेति एकलुप्तायास्त्रयो भेदाः । उत्तरार्द्धे षष्ठ्यन्तचतुष्टये लोप इत्यस्यान्वयः । धर्मवाचकयोर्वाचकोपमेययोर्धर्मोपमानयोश्च लोपात् द्विलुप्ता त्रिविधा । *समान्येषाम्* । उपमेयभिन्नानां त्रयाणामुपमानधर्मवाचकानां लोपे त्रिलुप्तैकविधेत्यर्थः ।

तत्र धर्मलुप्तां त्रिविधां दर्शयति—

धर्मविलुप् श्रौत्यार्थी वाक्ये वृत्तौ च तद्धिते त्वार्थी ॥

वाक्ये समासे च प्रत्येकं श्रौत्यार्थी च तद्धिते त्वार्थ्येवेति धर्मलुप्तायाः पञ्च भेदाः ।

तत्र वाक्ये श्रौती धर्मलुप्ता यथा—

इह वनेषु स कौतुकवामनो मुनिरतप्त तपांसि पुरातनः ।
तमिव वामवलोक्य तपस्विनौ नयनमद्य मनागुदमीमिलत् ॥

अत्र वामनस्य रामलक्ष्मणयोश्चोपमायां भगवत्तादात्म्यरूपधर्मानुपादानम् ।

वाक्ये आर्थी यथा मम—

राजीभिः सदृशा दृशां व्यतिकरा राजीवजानां स्रजां

कुम्भाभ्यां तुलितौ बलप्रतिबलस्तम्बेरमस्य स्तनौ
बर्हाणां नवरीतिरङ्गकबरी साम्यं बरीभर्त्ति ते ॥

अत्रोपमाचतुष्टयेऽपि साधारणधर्मानुपादानम् ।

समासे श्रौती यथा—

द्राङ्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलप्रत्युप्तरूढव्रण-
ग्रन्थ्युद्भासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गभङ्गोद्यमे ।
भर्त्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्रग्धाम्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु ॥

इवेन समासः ।

समासे आर्थी यथा—

हिमलवसदृशः श्रमोदबिन्दूनपनयता किल नूतनोढवध्वाः ।
कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चित्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥

सदृक्पदप्रयोगादार्थी यथा—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर—
श्चिरं स्वेच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।
स एवायं तस्यास्तुहिनिकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीपल्लवनिभः ॥

(उत्त० ना० अं० ३ श्लो० ४०)

अस्वपदविग्रहोऽत्र समासः ।

तद्धिते आर्थी धर्मलुप्ता यथा मम—

बिम्बाधरं बहुसुधं कनकाब्जवल्लीदेश्यां कलेवरलतां मुखमिन्दुकल्पम् ॥
वक्षोरुहद्वयमनेकपकुम्भदेशदेशीयमाकलयितुं न क उत्सुकोऽस्याः ॥

नन्वीषदसमाप्तिविहितानां कल्पबादीनां कथं सादृश्यपरत्वमिति चेत्, तस्याप्यर्थगत्या सादृश्यपर्यवसानात् । तथा च तत्र कैयटः- "सामर्थ्यादुपमानोपमेयभाव" इति । उपमानलुप्तामाह—

वाक्यसमासोभयगोपमानलोपे ।

वाक्ये समासे चोपमानलोप इति द्विविधा उपमानलुप्तेत्यर्थः ।

वाक्ये यथा मम—

सन्दर्भेषु कचप्रभापितृसुतभ्रातृव्ययोरप्यहृ—

वाचां किञ्च कणप्रभञ्जनभुजोर्निष्णातमेकान्ततः
पश्यामोऽपि न कञ्चिदञ्चति तुलां यस्यात्र लक्ष्मीधरः ॥ (१)

कचपिता बृहस्पतिः तस्य भ्रातृव्यो गोतमः। प्रभा सगरस्य राज्ञी तस्याः सुताः षष्टिसहस्रसङ्ख्याः। तेषां भ्रातृव्यो वैरी कपिलः। अदृश्यन्ती शक्तिभार्या। तत्तनूभवः पराशरः तस्य सुतो व्यासः। सत्यवतीतनूभवो व्यासस्तस्यान्तेवासी जैमिनिः। कणभुक् कणादः। प्रभञ्जनभुक् शेषः। उपमानस्य ज्ञानविषयत्वनिषेधादप्रयोगः स्पष्टः। अनन्वये त्वसत्त्वमात्रमुपमानस्याभिमतं न त्वत्रेति विशेषः।

समासे यथा—

बहुशः प्रलपन्तु वावदूकास्त्वयि सादृश्यमनेकरूप्यमाणम्।
वयमद्भुतकान्तिरूपवेषैर्भवदौपम्यनिरूपिकां न विद्मः ॥

इत्यत्रार्थ्यैवेति सिद्धान्तः। तत्र प्रकृतस्योपमेयत्वानुरोधेन

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया।
भर्तुर्विप्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति विरलास्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥

(मुद्रा० अं० १ श्लो० १४)

इत्यादौ त्वन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगिनो दुर्लभा इत्यर्थाङ्गीकारे।

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ ! शुश्रुवे।
स्वमदहो दहनाज्ज्वलतात्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥

(नैष० स० ४ श्लो० ९८)

इत्यादौ श्रौत्यप्युपमानलुप्ता सम्भवत्येवेति विभावनीयम्।

वाचकलुप्तां दर्शयति—

न वाक्यगाऽऽकलुक् ॥ ४ ॥

वाक्यपदं वाक्यतद्धितोभयपरम्। तदुभयत्र वाचकलुप्ता न सम्भवति। मुखं चन्द्रो रमणीयमित्यतः सादृश्यानवगमात्। वत्यादितद्धितप्रयोगे च तेषामेव साम्यवाचकतया वाचकलोपानुपपत्तेः। तर्हि कुत्र वाचकलुप्तेत्यत आह—

वृत्तौ कर्माधारक्यचि क्यङि स्यात् द्विधा णमुलि।

(१) सगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः। द्वे भार्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ॥
इति भक्षाय गृह्णातु वंशकर्त्तारं प्रभागृह्णाद्बहूंस्तदा। एकं भानुमती पुत्रं गृह्णायादसमञ्जसम्।

समासे कर्मक्यचि आधारक्यचि क्यङि कर्त्तृणमुलि चेति षड्भेदा इत्यर्थः ।

तत्र समासे यथा—

कुवलयदलश्यामः स्निग्धः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ॥
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनः
सपदि कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥
(उत्त० रा० अं० ४ श्लो० १९)

कुवलयदलवत् श्याम इति "उपमानानि सामान्यवचनैः"
(अ० २ पा० १ सू० ५५)

इति उपमानस्य साधारणधर्मेण समासः ।

यथा वा—

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे ! मौर्यं यदसि गुणहीनं वृतवती ॥
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ (मु०रा०अं०२ श्लो०७)

क्वचित्त्रयाणामपि यथा(१)—

उन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्त्तिका-
संवर्त्तव्रतवृत्तयः(२) कतिपये पीयूषभानोः कराः ॥
अप्यग्रैर्धवलीभवत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता
विश्वेनेव तमोमयो निधिरपामह्नाय फेनायते ॥

इह मृणालकोमलेतिपूर्ववत्समासः । ततो मृणालकोमला रुक् येषामित्युपमेयेन बहुव्रीहिः ।

कर्मक्यचि यथा मम—

त्वदङ्गविषयस्नेहास्तिमितीकृतमानसा ।
सुभग ! त्वां सरोजाक्षी प्रसूनविशिखीयति ॥

"उपमानादाचारे" इति कर्मणि क्यच् ।

आधारक्यचि यथा—

अति स्वच्छतया तन्वि ! सञ्जातप्रतिबिम्बतः ।
भवत्पयोधरे कान्तो जातरूपाचलीयति ॥

---

(१) [illegible] समासेऽपि इति शेषः ।

"अधिकरणाच्च" इति वार्त्तिकेन क्यच् । तत्र स्थित इव भासते इत्यर्थः । क्यङि यथा मम—

यस्मिन्नेकधनुर्भृतो भगवतः खट्वाङ्गपाणेरसा-
वाकृष्टो गुणतां गतोऽप्यहिपतिः कर्णावतंसायते ॥
सम्प्राप्तश्च पुरेव भूषणपदं याति प्रकोष्ठान्तरे
काकुत्स्थेन तदेव भार्गवगुरोः कोदण्डमाकृष्यते ॥

अवतंस इवाचरतीत्यर्थे "कर्त्तुः क्यङ् (अ० ३ पा० १ सू० ११ ।) इति सूत्रेण क्यङ् ।

कर्तृणमुलि यथा--

तन्वङ्गि ! तडिदुद्योतमुद्योतन्ते त्विषस्तव ।
करवालनिपातं च निपतन्ति दृगूर्मयः ॥

तडिद्वदुद्योतन्ते करवालवत् निपतन्तीत्यर्थे वक्ष्यमाणसूत्रे चकारेण कर्त्तुरनुकर्षात्कर्त्तरि णमुल् ।

कर्मणमुलि यथा--

उद्दिश्याराद्दशरथकुलाङ्कूरमाद्यं पतन्तं
दन्तं कुम्भं(१) मृधभुवि(२)कपिः कोऽपि मध्ये रुरोध ॥
दोःस्तम्भाभ्यां सरभसमथापीड्य विक्षिप्य भूमौ
क्रान्त्वाप्येनं प्रति(३)घविवशो माषपेषं पिपेष ॥

माषमिव पिपेषेत्यर्थे "उपमाने कर्मणि च (अ० ३ पा० ४ सू० ४५) इतिसूत्रेण णमुल् ।

इति त्रयोदशविधैकलुप्ता ।

द्विलुप्तामाह —

धर्मद्योतकलुप्क्विप्समासयोः

धर्मवाचकलुप्तोपमा क्विप्प्रत्यये समासे चेति द्विधा ।

आद्या यथा मम—

मन्मथोऽर्जुनति कार्मुकति भ्रूर्मौर्वयत्यलकमञ्जरिरत्र ।
अस्त्रति क्रुदिषवन्ति कटाक्षाः कर्णतीह वरवर्णिनि ! कान्तः ॥

अर्जुन इवाचरतीत्यादावर्थे क्विप् । उक्तं च महाभाष्ये-सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विबिति ।

---

(१) मृधभुवि सङ्ग्रामभूमौ । (२) प्रतिघविवशः—क्रोधवशः ।

समासे यथा--

वधूवक्षोजमातङ्गकुम्भेषु विहितक्षता ।
पातु वो वृष्णिसिंहस्य रमणीया नखच्छविः ।

अत्र वृष्णिजातीयशरीरसम्बन्धाद्भगवतो वृष्णिशब्देन निर्देशः । स सिंह इवेत्युपमितसमासः । उपमेयद्योतकलुप्तामाह-

क्यचि समाञ्जकलुप् ॥ ९ ॥

समम् उपमेयम् । अञ्जकम् इवादिपदम् । तदुभयलुप्ता क्यच्प्रत्यये भवति ।

यथा मम--

तं मनोभवमिवाभ्युपेयुषी चञ्चलाक्षि ! भवती रतीयति ।
त्वां तथा रतिमिव प्रपेदिवान् मन्मथीयति युवा स मन्महे ॥

अत्र रतिमिव मन्मथमिव स्वात्मानमाचरतीत्यर्थे क्यच् । कर्मीभूतस्यात्मन इवादेश्चाश्रवणादुभयलोपः ।

धर्मोपमानलुप्ता वृत्तौ वाक्ये ।

समासे वाक्ये च धर्मोपमानलुप्तोपमा ।

आद्या यथा--

पाञ्चाली कृष्णवर्त्मप्रथितजनिरभूद्भीमजन्मैव ताव-
द्वैदर्भी सा विदेहप्रवरतनुभवा जानकी सर्वसिद्धा ।
लक्ष्मीर्दत्तानुजन्मस्फुरदवमतिरप्यर्धशेषीकृतस्व-
प्राणेशा शैलपुत्री वरतनु ! भवतीं ब्रूमहे किंसमानाम् ॥

अत्रोपमानानुपादानं स्पष्टम् । तुलितां ब्रूमहे त्वां कया वेति पाठे वाक्यगतत्वम् । त्रिलुप्तामाह--

(१)समान्यलुप् वृत्तौ ।

उपमेयान्येषाम् उपमानधर्मवाचकानां लोपो यत्र सा उपमा समास एव न तु वाक्यादावित्यर्थः ।

यथा ममाभिरामराघवे--

मृगाक्षीवक्षोजव्यतिकरसमक्षीकृतिमिलत्-
प्रसूनप्रत्यग्रस्तबककमनीयः कुरबकः ।
पुरस्तादाभाति भ्रमररुतजाग्रत्कलकलः
स्फुरन्मुक्तास्थूलान् विजहदिव बाष्पाम्बुपृषतान् ।

इह मृगस्याक्षिणी इव अक्षिणी यस्या इति बहुव्रीहौ प्रथमस्याक्षि-पदस्य लोपः इवपदस्यार्थान्निवृत्तिः तारल्याद्यनुपादानं च स्पष्टम्।

मालोपमेयमुक्ताप्येकस्मिंश्चेद्बहूपमानसम्बन्धः।
सामान्यधर्मभेदाभेदाभ्यां सापि च द्वेधा ॥ ६ ॥

भिन्नसामान्यधर्मा यथा—

बुधमतिरिव बहुलोहा सुघटितचक्रा प्रभातवेलेव।
हरमूर्तिरिव हसन्ती ज्वलति विधूमानलोपेता ॥

एकसामान्यधर्मा यथा—

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥

पूर्वोपमोपमेयं यद्युपमानं परोपमायां स्यात् ॥
रशनोपमेयमुक्ता द्वैविध्यं प्राग्वदेवास्याः ॥ ७ ॥

पूर्वोपमायां यदुपमेयं तस्योत्तरोपमायामुपमानत्वे रशनोपमा। द्वितीयोपमायामुपमेयमन्यदेवेत्युपमेयोपमाव्यावृत्तिः। सा च द्विविधा। सामान्यधर्मभेदे तदैक्ये च।

आद्या यथा मम—

तत्याज धीस्तरलतां गतिवद्गभाज
सूक्ष्मार्थतामपि च धीरिव वाङ्मृगाक्ष्याः।
भूयो रसत्वमथ वागिव दृग्जगाहे
व्यङ्ग्याधिका च दृगिवाजनि मध्यभूमिः ॥

द्वितीया यथा मम—

व्योम्नीव वारिमुचि वारिमुचीव वारि
वारीव वारिरुहि वारिरुहीव चेन्दौ ॥
इन्दाविवाथ हृदये पथिकाङ्गनाना-
माविर्बभूव गतिशृङ्खलमुज्ज्वलत्वम् ॥

केचित्तु—

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना।
प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥

अत्र दृगब्जेनेत्यत्र रूपकमनुपपन्नमेव। वीक्षणस्य प्रधानभूतपद्मा-

नुपपाद्यत्वात् । नापि दृगब्जमिवेत्युपमितसमासादुपमा । प्रसङ्गेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । अतो विषयिणोऽब्जस्य विषयभूतदृष्टिताद्रात्म्यापत्त्यैव वीक्षणक्रियोपयोग इति परिणामोऽप्यलङ्कारान्तरम् । एवमिवादिशब्दैरुच्यमानः सामान्यविशेषयोरवयवावयविभाव उदाहरणम् ।

यथा—

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति ।
निखिलरसायनराजो गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥

इवशब्दः सामान्यविशेषभावप्रतिपादको निपातानामनेकार्थत्वात् । न चात्रोपमैवेति वाच्यम् । विशेष्यस्य सामान्यभेदाभावात् । तत उदाहरणमप्यलङ्कारान्तरमेवेत्याहुः ।

॥ इत्युपमा ॥

यत्रैकावच्छिन्ने स्तामुपमानोपमेयत्वे ।
अन्यसदृशं निषेद्धुं तमनन्वयसंज्ञमाचख्युः ॥ ८ ॥

यत्रोपमानत्वमुपमेयत्वं चैकधर्मावच्छिन्नं सोऽनन्वयः । उपमानान्तरनिषेधश्च तस्य व्यङ्ग्य इत्यर्थः ॥

यथा मम—

आम्नायसम्प्रदाये वदान्यतायां विपक्षविजये च ॥
उद्योतचन्द्रनृप इव राजत्युद्योतचन्द्रनृपः ॥

व्यङ्ग्यो यथा—

कुले वा शौर्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
बभूवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे ॥
अहो धिङ्मोहस्ते कथमतिचिरादेष न खलु
प्रतीचीनः पन्था दशवदन ! येनासि चलितः ॥

अत्रोक्तसदृशान्तरनिषेधात्तस्यैव तत्सादृश्यं व्यङ्ग्यम् ।

उपमायां पूर्वस्यां प्रतियोग्यनुयोगिनौ यौ तु ।
तौ विपरीतौ परतश्चेदुपमेयोपमा त्वेषा ॥ ९ ॥

पूर्वोपमायामुपमानस्य द्वितीयस्यामुपमेयत्वं पूर्वत्रोपमेयस्य चोत्त-

यथा मम—

धनुरागमनिष्णाता भूयांसोऽप्यासतां नाम।
राधेय इव किरीटी भाति किरीटीव राधेयः॥

अत्र तृतीयोपमानव्यवच्छेदे तात्पर्यम्। सादृश्यं चात्रैकधर्मरूपम्। तेन—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः।
यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि॥
इत्यादौ नातिव्याप्तिः। सुखदत्वदुःखदत्वादिधर्मभेदात्।

सम्भाव्यते सह यदा साम्यप्रतियोगिना तदुपमेयम्।
तामुत्प्रेक्षामाहुर्भिन्नं हेत्वादिविषयत्वात्॥ १०॥

उपमेये उपमानतादात्म्यसम्भावनम् उत्प्रेक्षा। सम्भावनामात सन्देहे रूपके चातिव्याप्तिवारणाय। सन्देहालङ्कारे तुल्यकोटिकत्वेनोपमानकोटेरुत्कटत्वाभावात्। रूपके च तादात्म्यनिश्चयेन सम्भावनविरहात्। सा च त्रिधा। हेतुफलस्वरूपभेदात्।

आद्या यथा मम—

क्षणदकृत कङ्कणगणो वञ्जुलविटपं विनमयन्त्याः।
तत्किसलयातिशयितं स्वाश्रयमालक्ष्य मुदित इव॥

अत्र वलयनिनादे हस्तकर्मजन्यपरस्पराभिघातो हेतुः। तत्र हस्तनिष्ठाशोकपल्लवापेक्षाधिकगुणशालित्वज्ञानजन्यो वलयनिष्ठप्रमोद आरोप्यते। अभिघातस्य च प्रयोगविरहात्साध्यवसानत्वम्। रसगङ्गाधरादिरीत्या तु वलय एव समवायसम्बन्धेन प्रमोदारोप इति विशेषः। न चाद्ये वलयनिष्ठप्रमोदस्यालीकत्वादारोप्यमप्रसिद्धमिति वाच्यम्। कविकल्पितत्वेन तदभावात्। काव्यमार्गे अरोप्यस्य लोकसिद्धत्वानपेक्षणात्।

द्वितीया यथा मम—

स्वव्यापारनिबर्हितै रिपुगणैर्निर्भेद्य बिम्ब रव—
रद्धे चाप्यपहार्य वृत्रमथितुः सिंहासनस्याञ्जसा॥
निर्भथ्याप्यमरावतीं बहुमहावीरोपरुद्धान्तरां
बाणस्ते धरणीतलं विशति किं तातं दिदृक्षुर्बलिम्॥

अत्र बाणधरणातलप्रवेशस्य तत्संयोगफलत्वेऽपि बलिदर्शनस्य तत्फलत्वमुत्प्रेक्षितम्।

तृतीया यथा--

यन्मौलिरत्नमुदितालि स एष जम्बू—
द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ॥
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः
कन्दर्पलोक इव खात्पतितस्त्रुटित्वा ॥

[नैष० स० ११ श्लो० ८३]

जम्बूद्वीपे कन्दर्पलोकतादात्म्यं सम्भावितम् । हेतुफलोत्प्रेक्षयोः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदस्त्वत्र स्वरूपपदस्य हेतुफलातिरिक्तपरत्वादिति प्राञ्चः ।

प्रकृते तदन्यविषया सादृश्यज्ञानजन्या या ।
बुद्धिर्निश्चयभिन्ना तामाचख्युः ससन्देहाम् ॥ ११ ॥

उपमेय उपमानविषयिणी सादृश्यज्ञानमूला निश्चयान्या च बुद्धिः ससन्देहः । स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयवारणाय उपमेयेति ।

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी
तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।
निमज्जयामास यशांसि संशये
स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥ [नैष० स० १ श्लो० ४५]

इत्यादिवारणाय सादृश्येति । रूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चयभिन्नेति । अस्य भेदद्वयमाह—

उक्ते विशेषधर्मे प्रकृतस्य भवेदनुक्ते च ॥

स्पष्टम् । विशेषधर्मोक्तावपि निश्चयान्तनिश्चयगर्भताभेदाद्द्वैविध्यम् । यत्र संशयोक्तौ प्रकृतव्याप्यविशेषधर्मदर्शनात्संशयनिवृत्तिस्तत्राद्यः ।

यथा मम--

पीयूषद्युतिमणिशालभञ्जिका वा
किं प्रेयोविरहितमत्तकाशिनीति(१)।
सन्देहेऽभ्युदयति निश्चिकाय शोका-
ङ्गाराणां स्तनशिखरे निपातुकानाम् ॥

अत्र वारिशोषात्तापवत्त्वं तेन च मणिपुत्रिकाव्यावृत्ततया विरहिणीधर्मत्वज्ञानात्प्रकृतनिर्णयः ।

द्वितीया यथा मम--

किं विद्युन्मदिरायितौ न भवितौ किं हेमवीरुन्महा—

तापिच्छौ न गतिस्तयोः स्वरसतः किं वा प्रवाहावुभौ ।
जम्बूशैवलिनीकलिन्दसुतयोस्तौ भिन्नदेशाविति
श्रीरामं सह सीतया कलयतां प्राप स्थितिं द्वापरः(१) ।

अत्र तत्कोट्यभावव्याप्यदर्शनेन तत्कोटिकसंशयनिवृत्तावपि प्रकृतनिर्णयसामग्र्यभावात्कोट्यन्तरमादाय पुनः संशयः, प्रकृतनिर्णयस्तु व्यङ्ग्य इत्युद्भटभट्टादिभिरयमेवोद्भावितः ।

विशेषधर्मानुक्तौ यथा मम--

चक्रे किं त्रसरेणुभिः सुमनसामामोदिभिः किं हिमैः
पीयूषस्य किमु स्मरस्य रुचिरैरित्येवमेणीदृशः ॥
किं तीक्ष्णैस्तरणेर्दृढैरुत पवेः किं सांयुगीनै(२) रघु-
श्रेष्ठस्येत्यभिमातयो नृपवर ! त्वां वीक्ष्य संशेरते ॥

अत्र सौरभादिभिरुपपादकैः पुष्पत्रसरेणव एतत्समवायिनो वा इत्यादिः सन्देहो नायिकानिष्ठः तन्निवर्त्तकविशेषधर्मानभिधानं च । एवं तीक्ष्णत्वादिभिरुपपादकैः सूर्यत्रसरेणव एतत्समवायिनो न वेत्यादिविपक्षनिष्ठोऽपि ।

तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र ॥ १२ ॥

उपमानोपमेययोराहार्यतादात्म्यनिश्चयो रूपकम् । ह्रदो वह्निमानित्यादिवारणाय उपमानेति । भ्रान्तिमद्वारणाय आहार्येति । भेदज्ञानसमानकालिक इत्यर्थः । उत्प्रेक्षासन्देहवारणाय निश्चय इति । उद्देश्यविधेयभावेन तदुभयतादात्म्यबोधस्य लाभादतिशयोक्तावपह्नुतौ च न व्यभिचारः । अतिशयोक्तावुपमेयवाचकपदविरहात् अपह्नुतौ चोपमेयनिषेधात् । नच समासगतरूपकेऽव्याप्तिः । समासे उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधविरहादिति वाच्यम् । उपमानतावच्छेदकस्योपमेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रतीतेरेव विवक्षितत्वात् ।

आरोप्याः शब्दाश्चेत्कथयन्ति समस्तवस्तुविषयं तत् ॥

यस्मिन्नारोप्यते यच्चारोप्यते तयोः शब्देनाभिधानं यत्र तद्रूपकं समस्तुविषयम् ।

यथा--

प्रागुच्चैः शिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रौञ्चाद्रिदन्तावलं
भित्त्वा हंसमयानि मौक्तिकफलान्याकीर्य पर्यापितम् ॥

(१) सन्देहद्वापरौ चाथ इत्यमरः ।
(२) सांयुगीनो रणे साधुरित्यमरः

सैंहीं वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि क्षात्रेण वीर्येण ते
दिष्ट्या कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्कुरः ॥

अत्र क्षुरप्रादीनां नखरादीनां च शाब्दमुपादानम् । नच नखरसदृशैः क्षुरप्रैरित्यादिरीत्या उपमितसमासं कृत्वा उपमैवेयं स्यादिति वाच्यम् । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" (अ०२ पा०१ सू०५६) इति वचनेन साधारणधर्मानुपादान एव तत्समासविधानात् । अत्रोच्चैःशिरसमिति सामान्यधर्मप्रयोगसत्त्वात् । क्रौञ्चाद्रिदन्तावलमित्यत्र तत्समासानुपपत्त्या क्रौञ्चाद्रिरेव दन्तावल इति समासस्यैव वाच्यत्वात् । तदनुरोधेन क्षुरप्रनखरैरित्यादावपि रूपकस्यैव निर्णयात् । अन्यथा रूपके दन्तावलपदार्थप्राधान्ये उपमायां च क्षुरप्रादिपदार्थप्राधान्येऽर्थासङ्गतिप्रसङ्गात् ।

एकदेशविवर्त्ति तच्छ्रौतार्थत्वे तु साङ्गे द्वे ॥ १३ ॥

केषांचिदारोप्यमाणानां शाब्दत्वे केषांचिच्चार्थगम्यत्वे एकदेशविवर्त्तिरूपकम् । पूर्वोक्तं समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्त्तिरूपकद्वयं च सावयवम् इत्युच्यते इत्यर्थः ।

यथा—

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-
रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ॥
समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-
मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ (उत्तररा० अं० ५ श्लो० २)

अत्र शरेषु तुषारारोपेण चमूनां तन्नाश्यतया नलिनीत्वारोपसिद्धिः ।

अनुकूलतया यथा—

नाराचैः कृतवीर्यनन्दनवधूबाष्पप्रियम्भावुकै-
रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्युप्तं पितृभ्यां पयः ॥
सम्प्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजक्रोधस्य निर्वास्यतः
क्षुन्दानो धनुरिन्दुशेखरमहो जातो भवानिन्धनम् ॥

अत्र रामे इन्धनत्वारोपेण क्रोधस्याग्नितादात्म्यमाक्षिप्यते । बहूनामारोपाणामेकारोपाक्षेपकत्वम्—

यथा मम—

गुलुच्छौ वक्षोजौ हसितमसिताब्जाक्षि ! कुसुमं
प्रकाण्डौ बाहू वावपि दशनवासः किसलयम् ॥

प्रमोदस्याद्वैतं फलमुपभुजिर्वल्लभगता ॥

अत्र रूपकान्तरैरौचित्यवशान्नायिकाया लतात्मतादात्म्यं गम्यते ।

निरवयवं तु तदुक्तं यत्रैकारोपसाधकं नान्यत् ।

यत्र कस्यचित्कस्यचिदारोपमात्रं न त्वारोपोपपादकत्वं तन्निरवयवम् ।

यथा—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ॥
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ [उत्त०अं०१श्लो०३८]

अत्र परस्परानपेक्षा एवारोपाः ।

मालारूपकमुक्तं त्वेकस्मिन्भूयसां यदारोपः ॥ १४ ॥

यथा—

नेत्राणां मधुपर्कपात्रमुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः
शृङ्गारस्य रसायनं मखभुजां पीयूषगङ्गापतिः ॥(१)
देवः किं स्तुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः
क्षीरोदार्णवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ॥

अत्रैकस्मिंश्चन्द्रे बहूनामारोपः ।

अन्यारोपाभावप्रयोजकस्य स्वभावस्य ।
प्रतियोगी परकीयारोपो यस्तत्परम्परितम् ॥ १५ ॥

यदारोपं विना आरोपान्तरं न निर्वहति तत्परम्परितरूपकम् ।

यथा—

दशमुखवधनाट्यसूत्रधारो
रघुपतिरस्य च पारिपार्श्वकोऽहम् ।
प्रकरणफलबीजभावकाना-
ममृतभुजां समुपास्महे समाजम् ॥

अत्र रघुपतौ सूत्रधारारोपः सुग्रीवे पारिपार्श्विकारोपनिर्वाहकः ।
…ट्यरूपैककार्यकारित्वेन तत्सिद्धेः । यदि च नाट्यप्रयोगकर्तृत्वरूप-
…र्म एव रूपकद्वयनिर्वाहकः । अतो दशमुखवधनाट्यरूपकमेवोभय-
…सिद्धिहेतुर्न तु सूत्रधारारोपः पारिपार्श्वकारोपनिर्वाहको मानाभावा-
…ति विभाव्यते । तदा तदेवादाय दृष्टान्तत्वमव्याहतम् ।

तत्र श्लेषभिदाभ्यामारोपानिमित्तशब्दस्य ॥ १४ ॥

आरोपान्तरनिर्वाहहेतावारोपे विषयविषयिवाचकपदयोर्भेदे एवेत्यर्थः। तत्राद्यमुदाहृतम् । तदेव मालारूपम्—

यथा मम——

चेतोजन्मशिखण्डिताण्डवकलाकादम्बिनीकूजितं
शृङ्गाराद्वयरूपरूपकविधिप्रारम्भनान्दीस्वनः ॥
सञ्चिन्वन्किलकिञ्चितक्रतुकृते याज्यारवप्राज्यतां
कामं जीवतु खञ्जरीटनयनामञ्जीरजन्मा ध्वनिः ॥

द्वितीयं यथा——

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः ।
अब्धौ निमज्जन्नुपरीव सोऽयं सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥

दण्डपदोपात्तयोः सूर्यानुचरविशेषवेणुयष्ट्योरभेदारोपो भानुभिक्षुरूपकनिर्वाहकः ।

खण्डश्लेषो यथा मम——

मृदुतामृदितमृणालीमदभारा मुदिरमेदुराभकचा ।
बीजं मञ्जुलतायाः मुदमासञ्जयति कञ्जाक्षी ॥

मञ्जुः सुन्दरी लता । वल्लीत्वारोपो नायिकायां बीजारोपे मूलम् । अखण्डश्लेषे मालारूपं परम्परितम्—

यथा मम—

आमोदकुरबकवनी माधुर्यसुधारसैकपुष्करिणी ।
मकरध्वजैकराकारजनी वरवर्णिनी वरीवर्त्ति ॥

खण्डश्लेषे तदेव—

यथा मम——

(१)रसोद्धरणनिर्मितिस्मरवराहदंष्ट्रा द्विष-
त्कुरङ्गनयनोत्करे कररुहस्य रेखा हरेः ।
नवस्तनघनोदये बलभिदो धनुर्मञ्जरी
मृगाक्षि ! तव पाणिजक्षतिरुदीक्ष्यते वक्षसि ॥

विरोधितया उपपाद्योपपादकभावो यथा—

दर्पोऽयं भवतः सुरासुरचमूदोःकाण्डकण्डूविष-
ज्वालाजाङ्गलिकेन जाङ्गलभजां पत्यापि न त्याजितः ।

येनैन्द्रे रथवर्मणी रघुशिशोरस्योपनीते त्वया
राजद्विष्टमिदं विधाय स कथं शक्रोऽपि वर्त्तिष्यते ॥

अत्र कण्डूविषयकविषज्वालारोपस्तदुपनायकतया रावणे विषवैद्यारोपनिमित्तम् । शुद्धसावयवयोः सङ्करो—

यथा ममाभिराघवे—

उन्मीलद्दलभिन्नमूकमलिनीनिर्मन्थगन्धद्विपो
व्यूहानामभितो निशाचरपतेर्वज्रात्मकः पञ्जरः ।
अत्युच्चैरमरावतीनवलताकम्पप्रचण्डानिलो
वीरो दिग्द्विरदेन्द्रकुम्भदलनव्यापारकण्ठीरवः ॥

विषमपादद्वये सावयवं, समपादद्वये च शुद्धम् । खण्डश्लेषमूलकसावयवसङ्करो यथा तत्रैव—

पारावारतुषारबिन्दुचुलुकीकारप्रवालाधरो
विन्ध्यक्ष्माधरगात्रवैकृतकरक्रोधैनसो निष्कृतिः ॥
तेजःप्रज्वलदिल्वलावृतिविधिप्रत्यग्रधाराधरो
ब्रह्मर्षिर्यमुनाग्रजप्रियहरित्सीमन्तचूडामणिः ।

इल्वलो दैत्यविशेषस्तस्या वृतिरेव इल्वलानां ताराविशेषाणामावृतिरिति वाचकं श्लिष्टम् । अन्यत्र वाचकभेदः ।

परम्परितैकदेशविवर्त्तिसङ्करो यथा—

आपन्नवत्सल ! जगज्जननैकबन्धो !
विद्वन्मरालकमलाकर ! रामचन्द्र ! ।
जन्मादिधर्मविधुरैः सुमनश्चकोरै-
राचम्यतां तव यशः शरदां सहस्रम् ॥

केचित्तु—

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।
चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ! ॥

ब्रह्मविष्णुशिवानां श्लेषेण क्रमादुपन्यासाद्रत्नावली अलङ्कारान्तरमित्याहुः ।

प्रकृतं निषिध्य भिन्नात्मतया प्रोक्तापह्नुतिः कथिता ।

उपमेयं निषिध्य तत्रोपमानाभेदव्यवस्थापनमपह्नुतिः । निषेधश्च

शाब्दो यथा—

पात्रं करालगरगर्भितमेव सत्वं
नैवेन्दुबिम्बमिदमालि ! यतश्चिराय ।
उत्कण्ठते मम मनः शिवकण्ठमेव
यत्कालकूटगरलादखिलं ररक्ष ॥

सावयवा यथा—

नेयं निशा हतनिशाचरयोषिदेव
हन्तुं वियोगविधुरं जनमाजगाम ।
अस्या मुखे सपदि यः प्रपतन् प्रकामं
रागः स कोपजनितो न तु सान्ध्यरागः ॥
अत्र सान्ध्यरागापह्नवो निशापह्नवानुग्राहकः ।

आर्थो यथा—

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रासृमध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरस्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मेदिनी ।
यद्बाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
द्द्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥
छलशब्दसमभिव्याहारेण हंसानां निषेधबुद्धिः ।

उभयविशेष्यान्वितयोरेकेन प्रोक्तिरर्थयोः श्लेषः ॥ १९ ॥

उभयपदमेकाभिन्नपरम् । त्रिविधश्चायम् । द्वयोः प्रकृतत्वे द्वयोरप्य-प्रकृतत्वेऽन्यतरस्यैव प्रकृतत्वे चेति । पुनर्द्विविधः । शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति । शब्दश्लेषोऽपि द्विविधः । पदभेदे तदैक्ये च । आद्यः खण्डश्लेष इति गीयते । तत्र शब्दश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थश्लेषस्त्वर्थालङ्कार इति काव्यप्रदीपः । द्वयमपि शब्दालङ्कार इति केचित् । द्वयमपि अर्थालङ्कार इति अलङ्कारसर्वस्वकारः । दीक्षिताद्यभिनवसम्मतं चैतदित्यन्यत्र विस्तरः ।

द्वयोः प्रकृतत्वे यथा—

(१)अकम्पनोद्दीपितमेघनादा प्रहस्तनाथा दृढचित्रकाया ।
आविर्भवद्भैरनरान्तकोग्रा सामर्षवेगोज्ज्वललोहिताक्षा ॥

---

(१) अकम्पन उद्दीपितः=क्रुद्धो मेघनाद इन्द्रजित् यस्याः पक्षे अकम्पनातिच्छेद । उद्दीपितमेघनादा=प्रवृद्ध-

लङ्कारमुक्तावल्याम्-

ारसोऽग्रभीष्मा सहेतिशल्या कृतवर्मनिष्ठा।
दक्षिणा च रुरोध शत्रून् परवाहिनी सा॥
ावणदुर्योधनसेनाद्वयस्य प्रकृतत्वम्।
मम--
धेन्द्रवृन्दमुखप्रयायी विलसच्छिखावान्।
क्षणेन जितः कृशानुश्च कृशानुभूश्च॥
हिस्कन्दयोर्द्वयोरप्रकृतत्वम्।
यथा मम--
रन्तो नालोचितविशदभाष्यगिरः।
तिमहालोका न्यायाद्बहिः प्रजल्पन्ति॥
पातरस्योक्तयः क्रूरसुकुमारोक्तिप्रस्तावज्ञानहीं-
र्वं वदन्तीति प्रकृतः। तात्पर्यटीकाभाष्य-शि-
त्। न्यायशास्त्रविरुद्धमेव वदन्तीत्यप्रकृतः। ख-

--

दिते पुनरेष्यामीति यत्त्वया कथितम्।
नेदं तत्त्वेन मुग्धवधूः॥
वचने विधिविधुशब्दयोः समानम्।

तशत्रुरक्षो-
ताविटङ्कमौलिः॥
करीन्द्रपाली

ता उद्गताः कचाः केशा यत्र तादृशः स्फीतो विश
मौलिर्यस्याः । तथा मेघवन्नीलवर्णा चलत्पर्वताका
दिति व्याख्यातारः । भारतपक्षे तु क्षता शत्रूणां रक्ष
त्कचनामा राक्षसस्तं कर्णमभ्यधावत् । स्फीतेत्यादि
शरि" इति विसर्गलोपमाश्रित्य घटोत्कचशब्दस्य प्र
न्द्रपालीनां कुम्भैर्गण्डस्थलैः प्रणुन्ना उत्तम्भिता
समुदायशोभा येन । गजानुत्क्षिप्य युध्यन्तीत्यर्थः ।

लिङ्गश्लेषो यथा--

प्रवर्त्तयन्मान्द्यनिवारणेन कर्मण्यभीष्टप्राति
उद्भास्वरप्राज्यमहोतिमात्रं मित्रं च मित्रश्च

"यरोऽनुनासिक" (८।४।४५) इति नत्वे कृते प्र
नकारान्तसाम्यम् । उद्भास्वरः=परप्रकाशकः प्राज्यो
स्य । तेजोऽर्थकमहशब्दस्याप्यदन्तत्वात् । पक्षे उ
उत्सवो यस्मात् । सुहृदुपदेशानतिक्रमे सुखाभ्युदया
ब्दस्याप्युत्सवार्थकत्वात् । "मह उत्सवतेजसोः" इ
भवेदुत्सवतेजसोश्च" इति सान्तेषु च विश्वः ।

भाषाश्लेषो यथा मम—

सरसं तरसा रमणो रहस्समम्महसरेण
अह वासराजवासे सुहसा राजन्ति वाम

इह संस्कृतपक्षे वासराजो=गृहश्रेष्ठः क्रीडागृह
शोभनहासा वामाः स्त्रियो राजन्ति शोभन्ते । हीत्य
पादपूरणे । सरसमिति क्रियाविशेषणम् । यद्वा रह

य दिनानि गच्छन्तीत्याशङ्कायां कस्याप्युक्तिः।
याः साक्षात्कृत्य तत्परिशीलनयैव सुखं दिनानि

मम—

भोभृदहङ्कृतीनां धूतोत्कटत्वप्रवहत्कटानाम्।
ामपि वारणानां तनोति पाणिस्तव दानमेव॥
" इत्यस्य "डुदाञ् दाने" इत्यस्य च ल्युट्प्रत्यये
।

मम—

यां निरूपयत्यनवकीर्णिनं हृदये।
त्वं केवलमचकाच्च गाङ्गेयः॥
कास्तेर्लङि प्रथममध्यमपुरुषैकवचने समानं रूपम्।
॥ मम—

यभावं त्वमश्व एव श्रुतिशतानाम्।
ोविशेषादसन्मतेः सम्यगुद्धर्तुम्॥
रसामुपनिषदां तात्पर्यविषयत्वं त्वमेव अश्वः प्राप्त·
ानामन्यत्रापि तात्पर्यमाशङ्क्याह—विशेषादित्यादि।
त तात्पर्यमाशङ्क्यते इत्यर्थः। अथ च शिरसा मुखा-
िव इति यावत्। ईदृशस्त्वमेव वेदशतानां दुर्बुद्धि·
सकाशात्सम्यगुद्धारं कर्तुं तात्पर्यस्य विषयभाव·
त्=देवान्तरव्यतिरेकेण अमहः पूजितवान्। 'मह
ङि मध्यमैकवचने रूपम्। अत्राश्व इति श्वयतेर्धातो-
यमैकवचनम्, अश्वशब्दस्य प्रथमैकवचनं च स·

निदर्शनालङ्कारः ।

यत्र विशेषणपदानां प्रकृताप्रकृतसाधारणार्थ
विशेष्यपदस्यापि सा समासोक्तिः । साधारणार्थ
प्रतीतेः ।

यथा मम—

मुकुलेषु कमलिनीनां पतन्ति भास्वत्करा
प्रथममतितीक्ष्णस्पर्शात्सुमुखि ! तदुद्वेगभी

अत्र नवीननायिकाकुचे पूर्वं तद्विश्वासाय
नायकस्य व्यवहारस्य प्रत्ययः । यत्र तु विशेष्य
तत्रोपमाध्वनिरेव । अयं त्विह विशेषः । सर्वस्वक
सोक्तौ प्रकृतव्यवहारे अप्रकृतव्यवहारतादात्म्यमेव
तद्धर्मिण्यप्रकृतधर्मितादात्म्यमपि । यथा प्रकृते सू
वहाराभेदो न तु सूर्यनायकाभेदः । कमलिन्यादौ
तु प्रतीयत एवेति । रसगङ्गाधरादीनां तु प्रकृतधा
त्म्यमपि भासत इति ।

उपमापर्यवसन्नो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्वयानर्ह
यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना ।

यत्र पदार्थयोर्वाक्यार्थयोर्वा सम्बन्धो बाधवशा
ति सा तावदेका निदर्शना ।

यथा—

दर्पेण कौतुकवतामपि बद्धलक्ष्यः
पश्चाद्बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

नलङ्कारमुक्तावल्याम्-

रिणये--

क्षणाय तुहिनैर्मूलावसंकाक्रिया

ाकृतिर्मृगपतेः केलीमृगीं गोपितुम् ।

स्य च स्वकृतिभिः पाटच्चरायार्पणं

रभस्य रभसात्पाणौ प्रदानं कपेः ॥

मायया हंसरूपिणो दैत्यस्य श्रीकृष्णेन रुक्मिणीं

हो तदेतदिति पूर्ववाक्यार्थः । अत्रोक्तवाक्यार्थव-

ाक्यार्थो यथा--

स्पृष्टनलाङ्कमङ्क

छायापिबापि दृष्टिः ।

स्तदनर्त्ति पत्या

धं यदहर्षि लोम ॥ (नैष० स० ६।२४ श्लो०)

स्य यथा--

ाकण्ठच्छेदो मनोभववञ्चनं

ः लिप्सा लोके विडम्बनमात्मनः ।

ः सङ्कल्पानां शिलाशतपातनं

रीतापस्थानं जडे हृदयार्पणम् ॥

नमासरूपवाक्यचतुष्टयम् । यत्र क्रियया कार्यका-

ः प्रतिपादिते उत्तरवाक्यार्थौ विशेषरूपतया

साम्यपरा निदर्शना ।

लिनमन्तर्वृद्धौ हानौ च सोऽन्तयति पक्षम् ।

अत्र कुतस्त्वमागत इति प्रस्तुतमनुपन्यस्य तत
रोपन्यास इति।

अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपत्तिरेतया यत्र ।

अप्रकृतार्थोक्त्या प्रकृतार्थप्रत्ययो यत्र इयमप्र
स्तुतस्य प्रतिपादनमात्रं विवक्षितं न स्तुतिरेव । अ

कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्यगीः समे त

कार्ये प्रकृते अन्यस्य कारणस्य । हेतौ प्रकृतेऽन्य
प्ये विशेषे प्रकृते तदन्यस्य सामान्यस्य । व्यापके
न्यस्य विशेषस्य । समे प्रकृते तदन्यस्य समस्याभि
यमित्यर्थः ।

तत्राद्या यथा--

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ।

अत्र रामेण रावणं प्रति स्वोक्त्यतिक्रमेण तद्
वक्तव्ये स्वदौर्मनस्यरूपं कारणमुक्तम् ।

द्वितीया यथा--

पुरं निःशेषघटितकपाटद्वारमावृतम् ।
रक्षा चासिभिर्भक्तिमद्भिः कौणपैः परितः कृत

अत्र रावणेन भद्र ! सेनापते ! किंहेतुरयं कल
प्रहस्तेन नगरावरोधहेतुमनभिधाय तत्कार्यमात्रमुप

तृतीया यथा--

ीक इति सामान्ये वक्तव्ये उत्तरार्द्धे विशेष उक्तः।
त्रयः प्रकाराः । श्लेषः समासोक्तिः साहश्य-

ा मम—
ुणगणेन व्याप्तं येषां सदा हृदयम् ॥
ळकानां मुखमुद्राजीवनमुचितम् ॥
र्म (कमलं) यत्र तादृशं मुखम् । अथ च आजीवनं
मुद्रा मौनम् । मृणालपदं चैकमात्रार्थकम् ।
भयश्लेषो यथा मम—
ाणितले निधाय यो भूतले स्वपिति ।
ेत्रत्रययुतोऽपि किं सर्वविच्चया तस्य ॥

–

किरातपरिषन्नेषा गुणग्राहिणी
ारस्य विषयोच्छिन्नं मुनीनां मनः ।
ना दश दिशः सामोदमामोदय-
तेऽगुरुतनुः कस्मै किमाचक्ष्महे ॥
मम—
ारौ दुर्वासाश्चेति सहभुवो लक्ष्म्याः ।
ारात्सा निकृतिं प्राप विधिशक्त्या ॥
अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः । अप्रस्तुतेन प्रस्तु-
ंसा । प्रस्तुतेन प्रकृतप्रतीतौ तु प्रस्तुताङ्कुरः पृथ-

यथा—

तमस्तोमः पूर्वं तदनु विमलः शीतकिरण
स्ततः कोकद्वन्द्वं तदनु च न किञ्चित्पुनर
अनङ्गस्यावर्त्तस्तदनु कदलीकाण्डयुगलं
ततोऽब्जाञ्जौ पद्मौ शिव ! शिव ! विधेः सृ

अत्र कचवदनाद्युपमेयानां तमःप्रभृत्युपमा
दानम्। यत्र प्रकृतस्य सजातीयादत्युज्ज्वलत्वं वर्ण्य

यथा मम—

अन्यत्कुतूहलमपाङ्गतरङ्गितानामन्यैव रीतिरपि गी
एणीदृशः सदभिसन्धिगुणेषु सूक्तिमुक्ताफलग्रथन

यद्येवं स्यादिति केनाचिदापादकेन कस्यचिदर्थस

यथा—

निरन्तरत्वेन निधाय तन्वि ! तारासहस्राणि य
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियम

कारणकार्ययोः पौर्वापर्यपरित्यागे चतुर्थी। तत
ध्यम्। पूर्वं कारणस्य पश्चात्कार्यस्योत्पत्तेरुक्तौ युगप

आद्या यथा—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततो रजो घनोदयः प्राक्तदनन
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस

अत्र प्रसादात्पूर्वमेव सम्पदभिधानम्।

द्वितीया यथा मम—

लङ्कारमुक्तावल्याम्—

ार्द्धपरया लक्षीकृताः सङ्ख्यया
वाधिरश्रव्याः किलाकीर्त्तयः ।
लयता जातेन वन्ध्योदरा–
भिरमणीदुग्धोदधे रोधसि (नैष०स०१२श्लो०१०६)

ं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।
कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥
ङ्कारः ।

देकस्योल्लेख इष्यते ॥

द्राभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।
बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥
ऽपि—
ीर्त्तौ भीष्मः शरासने ॥

ौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ॥
कारणत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः ।

ोग्धश्रीचिन्तामणिध्वनदशङ्खानाम् ।

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारि
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य ग
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्था
अत्र ज्ञानरूप एको धर्म उभयत्र निर्दिष्टः । मुर
च पर्यवस्यतीति स्पष्टम् ।

यथा वा--

नान्यत्र राघवाद्वंशात्प्रसूतिर्वत्सयोः क्षमा
दुग्धार्णवादृते जन्म चन्द्रकौस्तुभयोः कु
पूर्वत्र भावरूपोऽत्र त्वभावरूप इति विशे

वैधर्म्येण यथा मम--

तत्तद्युक्तिविशेषगुम्फनवचःसन्दर्भगर्भी
नर्थानास्वदितुं कवेरथ धियां धन्याः श
सभ्रूविभ्रमदृक्तरङ्गविहितामास्ये मृगाक्ष्या
विच्छित्तिं न विलक्षणां क्षणमपि क्षीणेक्ष
अत्रान्धो यथोक्तशोभां साक्षात्कर्तुमक्षम इत्यस
ष्मानेव तां साक्षात्कर्तुमर्ह इत्यनेन प्रकृतसिद्धिः ।

साधारणस्य साम्यप्रतियोग्यनुयोगिनोर्
निर्देशः स्यात् बिम्बप्रतिबिम्बतया स दृ
यत्रोपमानोपमेयदिशि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
दृष्टान्त इत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमायां त्वेकस्यैव धर्मस्य

यथा—

लाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
तिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥
स्य प्रवरसेनस्य अप्रकृतस्य राकाप्रदोषस्य च कला
र्थ्यरूपैकधर्मान्वयः ।

ा—

नापशब्दं न वृत्तभङ्गं क्षयं नचार्थस्य ।
नाकुलिता वेश्यापतयः कुकवयश्च ॥
तानां कुकवीनाम् अप्राकरणिकानां च वेश्यापतीनामे-

रकमन्वयमेति क्रियासु बह्वीषु ॥ २२ ॥
स्यानेकक्रियान्वयित्वेऽपरं दीपकम् ।

ा चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।
रितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥
पूर्वे विधान्तरेणोत्तरान्वयिनि ।
यां रूपान्तरेणान्वितस्य रूपान्तरेण तत्रैव पुनरन्वये

सात्मनाप्यभिनवा लोकोत्तराः कल्पना·
कल्पनाभिरमलं माधुर्यमभ्यर्हितम् ।
ानि कान्यपि पदैरप्यावृद्ध्याहृता
ोऽमनापि च मतामतैमास्वाद्यते ॥

अप्रकृतानां यथा—

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभि-
स्स च कुलगुरुराद्यः छन्दसां यः प्रयो
स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठ-
स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय॥

उभयोः साम्यप्रोक्तौ विशेष उपमेयगे व्य

उपमानादुपमेयस्य केनचिद्धर्मेणाधिकवर्णनं

हानिप्रकर्षहेत्वोरुक्तौ त्रेधा च तदनुक्तौ
शब्दार्थाक्षेपोत्थे साम्ये श्लेषे च दिग्गुणां

उत्कर्षापकर्षहेत्वभिधाने एकः। उत्कर्षहेतुमात्रे
हेतौ वानुक्ते त्रय इति मिलित्वा चत्वारः। तत्रापि स
र्थत्वे आक्षेपगम्यत्वे वेति चतुर्णां प्रत्येकं त्रैविध्ये
शुद्धत्वेन श्लेषेण च द्वैविध्ये चतुर्विंशतिर्भेदा व्य
णोदाहरणानि।

आद्यानां चतुर्णां यथा मम—

वाङ्मयसरसामन्तर्गाहनकुतुकैकरसिको
अपरश्चपलो बुध इव धीरोऽयं न मदम

चापलधैर्ये अपकर्षोत्कर्षहेतू उक्तौ। मदमाध
र्थंचरणानिर्माणे उत्कर्षहेतुरनुक्तः। क्वचिदन्यपरो
णपाठेऽपकर्षहेतुरनुक्तः। एतत्पादद्वयेनैवोत्तरार्द्धप
सर्वत्र इवपदप्रयोगात् शाब्दं साम्यम्। आर्थं सा

बुधमौलिमणेर्न काञ्चन'इत्यादिचतुर्थचरणपाठेऽपक
थैनवोत्तरार्द्धपाठे उभयहेत्वनुक्तिः। षष्ठीसमर्थादिव
ह साम्यम्। तत्रैव—
न विधुवत्कादाचित्कीं कलामयं धत्ते
मः, अविकलपदस्थाने बहुतरपदपाठे द्वितीयः। क
ुधमौलिमणिरिति पाठे तृतीयः। उक्तद्वयेनोत्तरा
वातिरित्यार्थे साम्ये।
विधुजयी कादाचित्की कलां न धत्तेऽयम्-
ः। भेदत्रयं पूर्ववत्। जयमात्रोक्त्या साम्यमाक्षेप्यम
ब्दः श्लिष्टः।
धातुं योऽर्थस्य विशेषबोधाय।
तषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः॥ २९॥
ास्य वचनप्रतिषेध आक्षेपः। स च द्विविधः। वक्ष्य
षयश्च। यत्र वक्तुमारब्धस्यैव निषेधः स आद्यः।
थ्यौक्तिर्द्वितीयः।

यातरि पुरा परिभूय मर्त्या-
तो यदभयं स भवानहंयुः।
स्पृशति मामतिमात्रमद्य
! शान्तमथवा दशकन्धरोऽसि॥
रावणं प्रति रामादभिभवे विवक्षिते शान्तमिति त-

अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयम
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः

अत्र पूर्वोक्तनिषेधो बाधितत्वात्
सूचयति।

हेतुं विनापि कार्यं यत्रोक्तं स्याद्विभावन

प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेऽपि कार्योत्पत्ति

यथा—

अरालरुचिरे भ्रुवौ न न मरालमन्दा ग
दृगञ्चलमचञ्चलं हृदयभूरभूतोदयः।
सुधा न खलु वाक्पथातिथिरथापि यू
मनोजशरजर्जरं नयति मोहमस्यास्तनु

इयं चानुक्तनिमित्ता। सौन्दर्यविशेषस्य हेतो

उक्तनिमित्ता यथा—

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुष
मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते॥

अत्र सीतायाश्चक्षुषो रामसंयोगप्रतिबन्धक
न्धाभावः। तृष्णायाश्च तद्धेतोरुपादानम्।

हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्ति

सा च त्रिधा-उक्तनिमित्ताऽनुक्तनिमित्त

आद्या यथा—

स्वेपूत्कृत्य हुतेषु मूर्द्धसु जवादग्नेः स्फु

।—

द्वानपि तादृशोऽप्यभिजने धर्म्यात्पथो विच्युनः
क्रमोऽत्र तदन्यदेव न वसन्त्येकत्र सर्वे गुणाः ।
ानिर्जितषण्मुखाद्भगवतः श्रीजामदग्न्यादृते
ांग्नप्रतिपन्नविश्वविजयो वीरस्तु कस्तादृशः ॥

ान्यहेतुकमेवेत्यर्थः। हेतुश्च विशिष्य न निर्वक्तुं शक्य

मतो यदि समन्वयस्तद्यथासङ्ख्यम् ॥ २७ ॥

ारामराघवे—

दानिलवृद्धरोषदहनाद्भाग्वीरणप्रेरण-
न्यायविपाटनप्रकटितक्रोटिद्विकोटित्रुटिम् ।
ा त्वामथ कर्णिकारमरुणं सम्पातिमप्यञ्जसा
द्रः स्वयमातनोति रहितांस्तानात्मजभ्रातृभिः ॥

मान्यविशेषौ समर्थयेते विशेषसामान्ये ।

द्वैधर्म्यादपि वा सोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥

विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा समर्थनमर्थान्तर
ः साधर्म्येण वैधर्म्येण वेति चतुर्विधः ।

र्म्येण यथा—

तोऽयं यदि तव भुजच्छायया सम्पनीन्द्रोऽ-
ांग्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः ।
ाकूणां लिखितपठिता खर्वधूगण्डपीठ-
ापत्रप्रकरमकरी पाशुपाल्यं हि वृत्तिः ॥

था—

वैधर्म्येण यथा मम—

भावविरोधी स्फुटतां विरुद्धमेवाश्रयन्वहति

नाध्यक्षं यद्भावः प्रतियोगिनमन्तरा लभते

अत्रोत्तरार्द्धस्य वाच्यार्थविपर्ययभूतेन प्रतियो

पूर्वोक्तसामान्यसमर्थनम् । केचित्तु—

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।

एकविशेषसमर्थनार्थमुपात्तस्य सामान्यस्य स

न्तरस्याप्युपादानं विकस्वरालङ्कारः ।

यथा—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलो

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः कि

(कुमार

अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः

आपाततो विरोधप्रत्ययाद्विरोधः । अयमेव विरो

स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात्

जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, गुणस्य गुणक्रिया

क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोध इति द

क्रमेणोदाहरणानि ।

अद्भुतमिदं यदिन्दुस्तपनः पवनश्च पाव

तव विरहे किं चित्रं शरत् समा यद्भवत

अत्र वायुत्ववह्नित्वजात्योः सामानाधिकरण्यम्

शल्यीकृतस्तरुवरो हरिपुङ्गवेन लङ्केन्द्रवक्षसि मृणाल

तत्र स्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेषुरेनं सीतावियोगविधु

त्वगुणयोः ।

ं हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि ।

ापि मूर्छयति यत् विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥

ूर्छनक्रिययोः ।

कलशजन्मनो जयति कापि गम्भीरता

चुलुकमम्भसामपि निधिः समापद्यत ।

ा पुनरीश्महे न विवरीतुमुत्तुङ्गतां

भवति नोच्चकैरहह सोऽपि विन्ध्याचलः ॥

विन्ध्याचलद्रव्ययोः

चेष्टन्तमनीकसीमनि परित्रस्तः पराञ्चन्नपि

ीकुरुते सहस्रनयनः पृष्ठोद्भवैरक्षिभिः ।

ात्मं च नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रस्तुव-

लासमुदस्य कीदृशमुपादानं तु तस्यापदाम् ॥

स्थप्रत्यक्षीकरणक्रिययोः ।

दानवर्जीवितव्यविद्यासमाप्तिलिपिरेव सुदर्शनो मे ।

दये दलितारजालज्योतिस्तुषारमयमाभरणं बभूव ॥

ुदर्शनद्रव्ययोः ।

याति दिक्कदम्बके कुमुदानामुदिते मुदां मदे ।

विरहस्पृशामपि क्षणदेशो वडवाशुशुक्षणिः ॥

ालयोः ।

ाः स्वभावस्तस्य निरुक्तिः स्वभावोक्तिः ॥ ३० ॥

कतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा ।

नक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥

बिभ्रज्जवाकुसुमसन्निहितत्वमर्क-
ग्रावेव गच्छसि न तद्गुणसम्प्रयोगम् ॥

अत्र कृष्णं प्रति सुप्रसिद्धमेव तवेदृशे कर्मणि
ण्या वञ्चनकर्मज्ञत्वरूपनिन्दायामीश्वररूपत्वप्रति
सानम्।

द्वितीया यथा—

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो वीरो न यस्य
पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि पुण्यानि तातचरि
(अ

चन्द्रकेतोरत्र लवस्य स्तुतिमुखनिन्दायां ता
तिनिन्दयोरेकविषयत्वम् । क्वचित्तु अन्यनि
तिनिन्दावगमः ।

यथा—

क्षोणी पर्यटिता श्रमाय विदुषां वादाय वि
मानध्वंसनहेतवे परिचितास्ते ते धराधी
विश्लेषाय सरोजसुन्दरदृशामास्ये कृता
कुज्ञानेन मया प्रयागनगरे नाराधि नाराय

अत्र स्वनिन्दया तदाराधकस्तुतिः ।

एकः स एव जीवति हृदयविहीनोऽपि स
यः सकललाघिमकारणमुदरं न बिभर्त्ति दु

अत्र राहुस्तुत्यान्यनिन्दा । अयमपि व्याजस्तु
अप्रस्तुतप्रशंसेयमिति प्राञ्चः । केचित्तु—

र्ये तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।
व ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य
(नै० स० ८ श्लो० ६१

िनान्योऽसाधुः साधुर्विनोक्तिः सा ॥
विना कस्यचिदप्राशस्त्यं प्राशस्त्यं वा यत्रोच्य

-

ीतादेव्या किमिव नहि दुःखं रघुपतेः
शे सर्वं किल जगदरण्यं हि भवति ।
तिहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः
वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥
(उत्तर० अं० ६ श्लो० ३०)

ारणपरम् । अत्र सीताव्यतिरेकेण साम्राज्यादेर्दुःख
यम् ।
ाम—
रनिबद्धसौहृदे तेजसि स्फुरति पूर्वदिङ्मुखे ।
यकमलं तदानशे हन्त सन्तमसमन्तरा निशा(१) ॥
ोविरहेण राज्ञः प्राशस्त्यम् । केचित्तु—
म्बन्धानामसम्बन्धवचनं विनोक्तिः ।
िलचन्दनानां शिरीषशैवालकुशेशयानाम् ।
ाचेतनाया विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥
भावेऽपि मृणालादीनां तद्विनाभावोक्तिरित्याहुः ।

अत्र चन्द्रकप्रयुक्तनेत्रशोभाया नीलनालि
न्यूनेन न्यूनस्य

यथा मम—

स्वयमादाय कलङ्कं विरहिभ्यो वेद
रजनीजीवितवल्लभ ! कोऽस्मिन्विष

द्वितीया यथा—

यत्पीयूषमयूखमालिनि तमःस्तोमाव
नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुरः सूर्योढ
अम्भोजानि पराञ्चि तन्निजमघं दत्वे
गौराङ्गीवदनोपमासुकृतमादत्ते पतिर्य

तृतीया यथा—

अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे सन्ध्याकषो
विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानि
(नै

भाविकमध्यक्षं स्यात्सध्वंसप्रागभावाना
सध्वंसाः अतीता सप्रागभावा भाविनः
किकविषयत्वकथनं भाविकम् ।

आद्यं यथा—

पश्यामि वञ्जुलस्थानं भूतपूर्वखराल
प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवा
(उ

द्वितीयो यथा मम—

यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्द्धन्यं ममैतद्भवे·
स्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥
(उत्त० अं० ६ श्लो० १८

भिः सह युद्धप्रसङ्गो धनुषः श्लाघ्यत्वे हेतुः ।

–

ौत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते
पुलस्त्यवर्जमभितः स्मेरेषु देवर्षिषु ।
ृत्तिरसङ्गता नमयितुं दुर्वारलज्जाभर·
ीस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्त्तते ॥

चतुष्टयस्य नमयितुमशक्यत्वे विष्वग्वृत्तित्वं हेतुः ।

कथितं वाच्यस्यैवान्यभङ्ग्योक्तिः ॥ २३ ॥

ं यत्र व्यञ्जनयोच्यते तत्पर्यायोक्तम् । नचैकस्यैव
ऽप्ययमिति वाच्यम् । प्रकारभेदेन तदभावात् ।

ूतं जगतो यस्य पदं यत्पदस्य जगदेव ।
पुरतो भवतो भवतो वत नोदयत्प्रतिभौ ॥

प्रत्यक्षाविषयचरणतया शेषः जगदनिर्वचनीयत्वता
ासो रूपान्तरेण प्रतिपादितौ ।

उदात्तं महतामङ्गत्वबचनं च ।
वर्णनमुदात्तम् ।

ावविहारवापीसहोदरे वारिमुचां समूहे ।

यथा मम—

ब्रह्माण्डान्तररूपवेश्मसु निजोत्तापोत्थरन्
जालौघेन भवत्प्रतापतरणेरन्तर्विशन्ति ति
भासन्ते किल तत्र तत्र तदवच्छेदेन तेजो
भूयांसस्त्रसरेणवस्तदिनरादित्यापदेशस्पृ
शौर्योत्कर्षवर्णनमत्युक्तिरिति केचित् ।

एकस्मिन् सति हेतौ हेत्वन्तरगीः समुच्च

प्रकृतकार्यसाधनपर्याप्ते एकस्मिन् सत्यपि
व्युपात्तं स समुच्चयः । स त्रिविधः ।

सदसत्सदसद्योगे

सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च ।

आद्यो यथा—

आदेष्टा भगवान्भृगुर्जननयोरौत्पत्तिकब्रा
देवो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्यं तु दूरे गि
सप्तद्वीपवतीं ददद्भुवमभिप्रैषि द्विजान् व
प्रायानप्रतिमानुभाव ! भवते कस्मैचिदस्
नमस्यता प्रयोजकानामनेकेषां संयोगः ।

द्वितीया यथा—

न्यक्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः प
घोरेऽन्धे तमसीव मज्जति मनः संमीलि
शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव
मर्माणीव पुनर्भिनत्ति करुणा सीतां वराक

ा राज्ञश्च विषादप्रमदौ द्वयोः ।
ालोक्य हंसचातकयोरिव ॥
वरप्राप्तिश्रवणेन वररुचिसातवाहनयोर्दुःखसुखयो·

लाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं
ाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
लग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना
ातां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥

हणरश्मिजालैरालोहिनी हरिहयोपहिता हरिच्च ।
कसंमदानां धारा रथाङ्गमिथुनेषु विजृम्भिता च ॥
तन्वगुणविजृम्भितक्रिययोः ।

ैकस्मिन् क्रमशोऽस्ति चेत्स पर्यायः ॥

मथानेकं वा वस्त्वेकस्मिन् क्रमेण यद्वर्ण्यते स प·
विधः । प्रयोजकानिर्देशानिर्देशभेदात् ।

भेदो यथा—

नेवासमध्युरः परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।
पीडनाभयान्मुखमध्यरोहि मुरविद्विषः श्रिया ॥
(माघ० स० १३ श्लो० ११)

ाः श्रियो भगवन्मुखवृत्तित्वं कथितमित्येकस्य क्र·

द्वितीयपर्यायस्याद्यभेदो यथा—

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावमानन्दमन्द

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बित

इहैकस्मिन् हृदये क्रमेणानन्दतापयोर्वृत्तिः। त

जकस्य च अधुनेत्यनेनोपादानम्। अस्य एतत्क

तत्सान्निधिव्यतिरेकाभिधानाद्विरहाधिकरणकाल

तस्यैव द्वितीयो यथा—

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तो महोत्सव

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम्

एकस्मिन्कौशल्यादर्शने क्रमेण सुखदुःख

अनुमानं व्याप्यबलाद्व्यापकधीर्धर्मिनिष्ठा

हेतुना पक्षे साध्यज्ञानमनुमितिः।

यथा—

यत्पाथोजविनिद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यं

हार्दं पूर्णयतिस्म यज्जलरुहामक्ष्णां सह

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति

यन्मूलाद्रियतेतमां कवितृभिः पद्मोपमा

अत्र नेत्रं पद्मत्वजातिमत् पद्मासाधारणकार्य

प्तिमूलकमनुमानम्।

साभिप्रायविशेषणविन्यासे परिकरः प्रो

स्पष्टार्थः।

यथा—

शेषस्मरन्तमशलोल्लिखितैकभित्ति

यार्थकपदस्य साभिप्रायत्वं परिकराङ्कुरः ।

गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः ।
डलः साक्षात्क्वाहमेष क्व ते गुणाः ॥
दिपदानि मुखादिबाहुल्याभिप्रायाणीति वदन्ति ।
शदीभवदर्थस्यापह्नुतिर्मिषतः ॥ ३६ ॥
रहस्यवस्तुनः कथञ्चिदावरणं यत्रोच्यते सा

सभाजि किन्नरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमै-
तमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तौ कृती ।
दीयदक्षिणभुजारोमाञ्चबन्धोल्लस-
लोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥
क्रमश्रवणजन्यानन्दाभिनयप्रसक्तप्रकाशस्य तद्विष-
न्तरस्रवदश्रुभिरेव गूहनं कृतम् ।

तिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ॥
रहस्यसंवरणं युक्तिरलङ्कारः ।

शि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
हसन्निधौ निगदतस्तस्योपचारं वधूः ।
तपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
वदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥

के देशाः के जनपदाः के श्रमाः के च पर्व

प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञायते चेत्तदुच्यत

देशा इत्यादिप्रश्नः ।

सिद्ध उवाच—

ते देशास्ते जनपदास्ते श्रमास्ते च पर्वता

येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वर

इह तीर्थोत्तराणां हेतुत्वम् । व्यवच्छेद्यं शब्द

व्यवच्छेदे यथा मम—

निर्बन्धः क्व विधेयः सुकृतस्यैवार्जने न वि

किं नाम रक्षणीयं यत्नेन यशो न तु शरी

इह व्यवच्छेद्यानामपि शब्द उपात्तः । अप्र

व्यवच्छेद यथा मम—

विकृतिः पूर्वं तन्त्रे मिथ्याभावोक्तिरौपनि

त्वयि शासति नृप ! वसुधां नवीनतर्केषु

श्लेषेण सौर्यादिरूपयागादीनाम् उत्पातादी

इतरत्र व्यावृत्तिः । देशादीनां चाभेदाध्यवसा

देशादीनां च व्यवच्छेद्यानामनुपादानम् । तत्रैव

व्यवच्छेदे वाच्ये यथा—

व्यधाद्बुधि न कोशेषु यो दीनारातिरक्षण

शंकि च धर्मचर्यासु श्रद्दधे नाङ्गनाश्र

इहापि श्लेषो मूलम् ।

तदभावे यथा—

नस्य जनकं साधीयसां सङ्गमा-
पनिषदी सा चेतसः शुद्धये ।
वेचनमतो वैराग्यमस्मान्मनः-
ो विजयते तस्मान्मुदामद्वयम् ॥
नां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ॥ ३८ ॥

प शशी सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् ।
महतामितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥
यने स्यादुत्तरं नाम ॥
त्र प्रश्नः कल्प्यते तदुत्तरम् ।

! पृच्छ व्याधकुटुम्बेषु पृषदाजिनम् ।
युवा हरिणेषु धनुर्न नामयति ॥
णि तव किं सन्तीति पथिकवाक्यं कल्प्यते ।
त्तरस्य तच्चासकृत्प्रोक्तौ ॥ ३९ ॥
तदुत्तरत्वेन अप्रसिद्धमेव यदुत्तरं कथ्यते
त्रोत्तरे चमत्काराभावात्प्रश्नोत्तराणां बाहुल्य

किं ... ...

यथा—

लोलभ्रूलतया विपक्षदिशुपन्यासे विधूतं शि
स्तद्वृत्तान्तनिरीक्षणे कृतचमत्कारो (१)विव
कोपस्ताम्रकपोलभित्तिनिकषे दृष्ट्या नतः
रुत्सृष्टो गुरुसन्निधावपि विधिद्वाभ्यां न क

सारस्तु पूर्वपूर्वादुत्कार्षिण्युत्तरोत्तरे प्रोक्ते ॥

पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षकथनं सारः।

यथा—

गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढापुर
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पि
तत्पुत्राश्च महाकुला(२)न विदिताः कस्याम
प्रज्ञाशिल्पविवेकधैर्यविनयाचारैरहं चोत्तमः

हेतुव्यधिकरणं चेत्कार्यं स्यात्सा त्वसङ्गतिः

कार्यकारणयोरेकदेशत्वं यत्र परित्यज्य कथ्यते स

यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न श
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्

बाल्यादि नायिकायामप्रागल्भ्यादिकं नायक इति

भवति समाधिः सुकरे हेत्वन्तरसमवधानतः

कारणान्तरसम्पत्त्या यत्र कार्यसौकर्यं स सम

यथा—

ङ्कारमुक्तावल्याम्–

मधः स्थितं मृगाक्षी
ाटपं ग्रहीतुकामा ।
धादशोकयष्टा-
 तेन पुष्पिताभूत् ॥

च्छयाऽशोकवृक्षारोहणे चरणस्पर्शरूपदोहद-
हुः ।

सम्बध्येते समं तत्स्यात् ॥ ४२ ॥

ं समालङ्कारः । आनुरूप्यं च द्वेधा सत्त्वा-

प्रवणमतिरेष प्रतिदिनं
ाता पुनरयमनावर्जितमनाः ।
शिष्यः पुनरयमतन्द्रः किमपरं
वैरुपाधिभिरयं सेवक इति ॥

योः सतोरनुरूपसम्बन्धः ।

—

धातुश्चातुरी कुतुकमातनुते नः ।
जीव्यं कौशिकं यदुपजीवकमक्षि ॥

कृनेत्रयोरसतोः ।

न्दिन्दिरेण चूतस्य शेखरो मुखरः ।

जेतुर्नैतलसद्मनोऽपि तपसा दीप्तस्य राज्ञः
निन्द्या दुश्चरिता च नाभिजननी जाता कथ

अत्र रावणस्य दुर्मतिसम्बन्धोऽननुरूपतयोक्तः ।
ष्टलाभश्च स द्वितीयः ।

यथा —

पुरस्तस्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक्परिण
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥

अत्र नायिकाप्रसादानवाप्तिरूपप्रतिपक्षनायिका
लाभश्च ।

केवलेष्टानवाप्तौ यथा—

तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुल्कामुखं प्र
किं कुर्मः सोऽपि सखे ! स्थितो मुखं मुद्रयि

अत्र प्रकाशालाभमात्रम् ।

केवलानिष्टप्राप्तौ यथा—

आस्तां वरमवकेशी (१)मा दोहदमस्य रचय
एतस्मात्फलितादपि केवलमुद्वेगमवगच्छ ॥

अत्र फलरूपेष्टप्राप्तावपि श्लेषवशादुद्वेगरूपानिष्टप्रा
क्रिययोः कारणगुणक्रियाविरुद्धत्वे तृतीयः ।

यथा—

आश्चर्यमस्य ककुभामवधिं यदापदाजानुगाद्भुजयुगादु

लङ्कारमुक्तावल्याम्-

वेवर्तः स्वच्छन्दं दन्दहीति कुतः ॥
यो: ।

द्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विषादनम् ।

ति भविष्यति सुप्रभातं
ति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
यति कोषगते द्विरेफे
नलिनीं गज उज्जहार ॥

ाधेयस्यापि वाधारात् ॥
तत्कथयन्त्यधिकमधिकज्ञाः ॥ ४४ ॥
ह्य आधारापेक्षयाधेयस्य वा महत्तया वर्णन·

तनीनां तरुणीनामपि यत्र सन्निवेशः ।
वदन्तः कथमद्यापि न तार्किकास्त्रपन्ते ॥
सो महत्त्वकल्पनं गम्यते ।

चन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत·

प्रत्यनीकमीलितालङ्कारौ

आत्मापकारजनकप्रत्यपकारासमर्थेन ।
तत्सम्बन्ध्यपकारे प्राज्ञतमैः प्रत्यनीकमित्यु

विपक्षविजयशक्तिरहितेन यत्र तत्सम्बन्धिनोऽप
त्यनीकम् । सम्बन्धश्च द्विधा—साक्षात्परम्परा चेि

तत्र प्रथमं यथा मम—

गिरीन्द्राणां स्थानान्विशदहृषदत्यन्तविष
न्म्रदिम्नः सीमानो झटिति समुपारोढुमन
तदीयप्राणेशौ रचितनिजभेदानुशयतो
ध्रुवं सन्ताप्यन्ते त्वदरिदयितास्तिग्मरुचि

अत्र स्त्रीत्वं साक्षात्सम्बन्धः । विपक्षभूपानामप
नामपकारोऽत्र वर्णितः ।

द्वितीयं यथा ममैव--

कामेन भालनयनोपरि वैरभाजा
प्रालेयशैलदुहितृप्रतिमानशीला ।
त्वं नीयसे कुसुमगात्रि ! शरव्यभावं
कल्पान्तवह्निगततैक्ष्ण्यभृतामिषूणाम् ॥

इहेश्वरे विजये परम्पराजातसम्बन्धिन्या नायि
शिवस्य पार्वत्यां स्त्रीत्वं तस्याश्च नायिकायां सादृश्य

सहजानिमित्तजधर्मात्सदृशान्येन वस्तुना वस्तु
अपिधीयते यदेतन्मीलितमाहुर्विशेषज्ञाः ॥ ४

धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मसजातीयेन धर्मेण पदार्थतिरो

ङ्कारमुक्तावल्याम्–

क्थलौहित्येन तिरस्कृतलौहित्यस्य कोपजन्य·

ष्ट्यस्फूर्तिरुन्मीलितं मतम् ॥
नवगमे प्रसक्ते हेत्वन्तरेण तन्निर्णय उन्मीलि·

शिखरे मञ्जरीरेणुपिञ्जरः ।
 याति कुलीनश्चेष्टितैरिव ॥
मे प्रसक्ते कूजितैस्तन्निश्चयः ।
द्विशेष्यमग्रे भवत्यसकृत् ।
ा तद्वानेकावलिः सोक्ता ॥ ४७ ॥
प्रति विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वा यत्र सा एका·
वदभावप्रतियोगित्वेनोक्तस्य वस्तुनः किञ्चिद·
सा एकावली ।

ज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
ारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ (रघु०स०१श्लो०१५)
शेष्यत्वेऽपि सादृश्यादिविशेषणीभूतस्य प्रज्ञा·
कोटिप्रवेशसत्त्वात् ।

स्मृति-भ्रान्तिमत्प्रतीपालङ्का

सदृशज्ञानोद्बोधितसंस्कारभवस्मृतिः स्मरण

अदृष्टादिकृतस्मरणवारणाय—सदृशज्ञानेति

यथा—

अवगणितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवै
कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुन
इह लवदर्शनोद्बुद्धसंस्कारवशात्सुमंत्रस्य
रामस्मरणम् । स्मृत्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मरणं—

यथा—

सन्त्येवास्मिन्जगति बहवः पक्षिणो रि
स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चा
यैरध्यक्षैरथ निजसखं तोयदं स्मारयद्भि
स्मृत्यारूढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णा

एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति
स्मरणम् । ततः सादृश्येन भगवतः स्मरणम् ।

तदभाववति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिम

यो धर्मो यत्र नास्ति तद्धर्मेण तस्य ज्ञा

यथा ममाभिरामराघवे—

पूर्वानेहसि नीललोहितपदोपस्थानपर्व
चक्षुर्गोचरतां मुनेरनुभवन् राजन्यसर्ग
दोःसाहस्रनिबन्धनाहितभुवा माहिष्मत
ज्ञानेनाविलयांबभूव(१)नितरां वृत्तिं त

ङ्कारमुक्तावल्याम्-

कैर्यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवोः ॥
वना यदि सुसंयताः कुन्तलाः
रैर्यदि तनूरियं किं श्रिया ॥
उपमितिक्रियानिष्पत्त्यनिष्पत्तिभ्याम् ।

नि भगवानेष यत्पद्मयोनिः
खिलमहः प्रीणयन्ति द्विरेफान् ॥
भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं
वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥

खेन तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।
य ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥

लमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
र्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ॥
पीह निहितं पश्यामि सारं दृशोः
विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥
(नै० स० २२ श्लो० १४७)

हणाभिधानात्तयोः सादृश्यनिमित्तधर्मविर-
व्यङ्ग्यम् ।

यथा मात्स्ये—

स्ववर्णसदृशैः पुष्पैः संछन्ना नलिनीवने ।
कान्ता काचिच्चिरात्प्राप्ता कान्तेनान्विष

इदं भेदग्रहाभिधानविशिष्टम् । तद्रहितं यथा—
भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुबिम्बं मणि
(नै

यथा वा—

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेत
न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दस्रौ सहस्रैरपि
(नै०

इह सजातीयसम्वलनेन दस्रयोः परस्परविशिष्ट

यथा वा—

अस्त्रां प्रणम्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि य
स भ्रान्तिभैमीषु न तां व्यविक्त सा तं च नादृश
(नै०

अत्र नायिकान्तरविशेष्यकारोपप्रकारीभूता भैम
विषयकनिर्णयाभावप्रयोजिकेति विशेषः ।

केचित्तु—

"सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्
विशेषः ।

ङ्कारमुक्तान्वल्याम्-

स्य नन्दं सक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ॥
गजस्य नाशे तत्रैव किं न चपले प्रलयं गतासि।
ाश्रिताया लक्ष्म्या अवस्थानम् । उत्तरार्द्धे
कद्शावस्थानवर्णनं द्वितीयः।

त इतः पुरतश्च पश्चा-
त एव विवर्त्तमानाम् ॥
काञ्जनिभं वहन्ती-
वर्जितदृष्टि वक्रम् ॥
हुषु देशेषु वृत्तिः। यत्र चैकार्थसिद्ध्यनुकूल·
द्धिः स तृतीयः।

विशदबिसतन्तौ कुशलता-
दृशि विशदताभागपि भृशम् ॥
तूहलमिदमहल्याप्रियतमो
ञ्छुकजनायिता जैमिनिरपि ॥
र्शने ईश्वर(व्यास)गौतमजैमिनिप्रत्यक्षसिद्धिः।
तगुणस्य भानं तद्गुणः प्रोक्तः।
कारप्रतिबद्धज्ञानस्य वस्तुनो भानं तद्गुणा·

यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीर

(

इह सूर्यहयानामरुणकान्त्या लौहित्यसम्बन्धे
पुनर्हरितसम्बन्धः।

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ॥

पूर्वावस्थाविपर्ययेऽपि तादवस्थ्यकथनमपि पूर्वरू

यथा--

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डै
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासित
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां म
राजन् कर्ण ! चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः।

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥

स्वगुणसजातीयगुणवद्वस्तुयोगे तस्य गुणोत
इत्याहुः।

अन्यगुणासम्बन्धे प्रकृतस्यातद्गुणः प्रोक्तः॥

विजातीयगुणवद्वस्त्वन्तरयोगे सत्यपि तद्गुणानन्वय

यथा मम—

लङ्कारमुक्तावल्याम्-

ज्योतिः किमपि महतामन्धकरिपो-
जस्तदकृत कथामप्यमदनाम् ।
दजनि पुनर्ज्योतिरहह
दनमयमेव त्रिभुवनम् ॥
नाभिमतास्यैव नेत्रजन्यतेजसो मदनजीवनहेतु·

शौण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां
वर्णः कुलिशकठिनयोर्यस्य दोष्णोर्विलीनः ।
लकालानलकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि
जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥
त्वाभिमताङ्गाशोऽभिहितः ।

वहति यः शिरसैव गङ्गां
रयमप्यभिकः परस्याः ।
तरले तरुणेन्दुमौलौ
व सखि ! पाक्षिकलाभशङ्का ॥
हेतुत्वेन सख्योपन्यस्तमेव तारल्यं नायिकया
पतम् । केचित्तु—
गुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ॥

संसृष्टि-सङ्करालङ्कारौ ।

इह कस्तूर्यां सौरभगुण एव दोषत्वेन वर्णितः ।

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु सङ्कीर्त्यते हरि

अत्र विपत्तिरूपदोषस्यापि भगवत्सङ्कीर्त्तनानुकू

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषः

लङ्कारः ।

यथा—

श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्गजघ

मदभ्राम्यद्भृङ्गावलिमधुरसङ्गीतसुभगाः ।

निमग्नानां यासु द्रविणरसचर्यासु कुधिय

सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥

इह भगवत्सेवाप्रतिकूलतया सम्पदि विद्वेष इ

संसृष्टिस्तु परस्परमनपेक्षस्थितिरनेकस्य ॥

एवं शुद्धालङ्कारा निरूपिताः । यत्र तु परस्परनि

रा एकत्र वर्तन्ते सा संसृष्टिः ।

यथा मम—

एकांशेन भवत्कराञ्चिततया ब्रह्माद्रयोल्ला

पीयूषद्रववाहिनीमिव मुदां धारां समुद्गा

अन्येन त्वदलाभसंवलनया हालाहलेन क

ह्यालैरप्यलिकानलैर्विसदृशं वृश्यन्तरं नि

...म्परापरिचयो बाल्ये न वा सौहृदं
...वे सम्भवो न च समं वासो न सेवालयः ।
...दूषणानि गणयस्यम्भोज ! भृङ्गस्य य-
...व्यपेक्षमुदयत्यौदार्यमत्युज्ज्वलम् ॥

...प्रस्तावेन अप्रस्तुतसत्पुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः,
...न्तेन प्रस्तुतसत्पुरुषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसेति स·

...च्छब्दार्थालङ्कृत्योरवगतान्वयः ॥ ५४ ॥

...ालङ्कारार्थालङ्कारयोरवगम्यमानत्वे एकाश्रयानु·

...टीषु धूर्जटिजटालङ्कारचन्द्राङ्कुर-
...ह्लिताभिरिन्दुदृषदामाद्भिर्नदीमातृकाः ।
...ाप्रवृद्धवपुषः पुष्यन्ति धात्रेयक-
...ोढषण्मुखशिशुक्रीडासखाः शाखिनः ॥

...ः ।

...भासे रसवत्प्रेय ऊर्जस्वी ।
...समाहितमुदयेऽन्योऽप्यस्य शबलत्वे ॥ ५५ ॥

...ा अप्युदाह्रियन्ते । तत्र रसस्याङ्गत्वेन रसवद्·
...थात्वे प्रेयोऽलङ्कारः । रसाभासभावाभासयोस्त·

द्वितीयो यथा—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वप
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञाय
(शकु

इह शकुन्तलानिष्ठवृक्षविशेष्यकभावः कविनि
भावस्याङ्गम् ।

तृतीयो यथा मम—

अहल्याविश्लेषज्वरजनितशल्यानवयवा-
स्वहस्ताहिमुख्याबाहितबहलव्यूहमहसः ।
प्रणिन्ये दिङ्मुद्रान्वयधृतघनत्वैरपवनै-
र्बलारिः पौलोमीमनुशयमयं वह्निशयनम्

अत्राहल्याविषयक इन्द्रनिष्ठविप्रलम्भो मुनिपत्नी
इन्द्राणीनिष्ठेन्द्रविषयकेर्ष्यायाः ।

चतुर्थो यथा—

इयमियं मयदानवनन्दिनी त्रिदशनाथजितः(१)
किमपरं दशकन्धरगेहिनी त्वयि करोति करद्व

इह मन्दोदरीनिष्ठरामविषयकभावो वैरिविषय
निष्ठरामविषयकभावस्य ।

पञ्चमो यथा—

लङ्कारमुक्तावल्याम्-

वितौ दृष्ट्वा यथोच्छ्वसितं मनः
मे प्रत्यग्ज्योतिः प्रबोधसुखासिकाम् ॥
दयो रामविषयकभावस्य ।

दं भजति समुपोढे कुमुदिनी
ष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।
क्वणितगुणगुञ्जद्गुरुधनु-
र्विकटविकरालव्रणमुखः(उत्त०अं०५ श्लो० २६)
र्षक्रोधयोः सन्धिर्वीरस्य ।

ां नवो लवणिमा सीदन्ति गात्राणि किं
मानसानि विषये प्रत्याङ्गिनरुद्धात्मनाम् ।
सः स्पृहातरलितां लभ्येत वायं मया
ाधिराजदुहितुश्चिन्ता चिरं पातु वः ॥
ः शिवदर्शने विस्मयभ्रममतिनिर्वेदोत्कण्ठानां
ीविषयकभावस्याङ्गमिति सर्वं शिवम् ॥
वदातवृत्तां मुक्तावलीं गुणगणैर्ग्रथितामनर्घैः ।
हुधा वहन्तु शश्वत्सभाजनसभाजनभाजनत्वम् ॥
तामधीमन्मूर्द्धन्यताकलनसङ्गतधन्यताकः ॥
दं प्रसूतां विश्वेश्वरस्य कृतिरस्य चिरस्य लोके ॥

पण्डितसूनुश्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिता
लङ्कारमुक्तावली समाप्ता ॥

अलङ्कारमुक्तावलीस्थोदाहरणश्लोकाना

अनुक्रमणिका

काशीसंस्कृतसीरीज़्-पुस्त

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति
दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशि
पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रि
श्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं
नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहा
शतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन)
भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथ
दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाक

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृत
सहितम् ।

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्ढिराजशास्त्रि
प्रशस्तपादभाष्योपस्कारा‌भ्यां समन्वि

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् ।

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीक
समाप्तिपर्यन्तः ।

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्
निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय
कृतव्याख्यासहिता ।

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्ति
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् ।

ः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
तः । (छंदः १) रु० ०—६
कावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-
(न्यायं २) रु० १—०
। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
ण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
मलजननशान्ति-पृष्ठोदिव-शौच-भोजन—
ष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
हितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०
धूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०
अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
(व्याकरणं २) रु० ०—८
(दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
हिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
रिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
ानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा
खीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
(स्तोत्रवि० १) रु० १—०
कीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषा-
(बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
हितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०
र्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं ब
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्
र्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य सं
३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कि
तः । महामहो पाध्यायरुचिदत्तकृत
पाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रक
३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभ
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया
प्रकाशिकया टीकया च सहितः ।
३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः ।
तः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्र
विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख
३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनाभ
भारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । मह
लितबृहत्भूमिकासहितम् ।
३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दि
टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्
दीपेन च सहिता । (भाग १-२-
३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाच
१ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्त
३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षित
परिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविर
या व्याख्यया समलंकृतः ।

) रु० ३—०
श्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
श्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
...विरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभू-
...कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
...सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०
...ध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथि-
...चितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या
(व्याकरणं ७) रु० १—४
...पादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीम-
...काचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
...कृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा० ६) रु० १—४
...म्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
...नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य० ४) रु० ४—०
श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०
...महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो
...नाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकन-
...विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-
...। रु० १—४
...त टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु० —८
पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
(काव्य० ६) रु० १—०